

Raamatukaubandus Tallinnas valgustussajandil*

INDREK JÜRJO

Baltimaade varasem raamatuajalugu kulges kuni 19. sajandini suuresti saksa raamatuajaloo raames. Suurem osa siin levinud raamatutest olid saksakeelsed, ka eestikeelse kirikliku ja tarbekirjanduse kirjastamise ja müügiga tegelesid baltisakslased, kes olid vahetult seotud Saksamaa raamatuturuga ning sealsete raamatumüügi ja -kirjastamise tavadega.

Alustagemgi seetõttu Tallinna 18. sajandi raamatukaubanduse ajaloo käsitlemist lühikese ekskursiga Saksamaa raamatukaubanduse ajalukku, mille saksa raamatuajaloolased jagavad kolme epohhi.¹ Raamatukaubanduse algusaegade tüüpiline esindaja aastatel 1450–1564 on trükkal-kirjastaja, nagu Baseli trükkal Johann Froben, kes trükkis Rotterdami Erasmuse teoseid ning levitas neid ise messidel ja ärireisidel üle kogu Euroopa. Järgnevatel epohhidel jäi trükkal raamatute kirjastamisest ja müümisest juba kõrvale. Kui trükkal kuulus tsunfti, kuhu astumiseks kehtisid kindlad vastuvõtutingimused ja tööeeskirjad, siis raamatukaubandus ja kirjastamine oli "vaba" ettevõtlus, millega tohtis tegelda igaüks.

Järgnevat pikka epohhi aastatel 1564–1764 esindab kirjastaja-kaupmees, kes raamatumessil vahetas oma kirjastuse raamatuid teiste kirjastajate toodete vastu, millega ta soetas oma raamatukaupluse sortimendi. See n-ö tükk-tüki vastu raamatukaubandus oli Saksamaa raamatukaubanduse eripära, mis oli tingitud Saksamaa killustatusest ning rahakursside suurtest erinevustest ja kõikumusest, mis netokaubanduse asemel sundis peale vahetuskaubanduse. Sel epohhil pidi iga raamatukaupleja ühendama tootmise ja levitamise, olema ühes isikus kaupleja, kirjastaja ning mõnikord ka trükkal.² Selline süsteem, mis raamatuvahetusel ignoreeris nende kvaliteeti, soodustas madalaväärtusliku kirjanduse levikut.

* Artikkel on varem juba ilmunud saksa keeles: Der Buchhandel in Reval im 18. Jahrhundert. – Nordost-Archiv, N.F. B.VII/1998, H.1, lk 139–172. Eestikeelset varianti on pisut muudetud ja täiendatud.

¹ Järgnevalt toetun Helmuth Kieseli ja Paul Münchi ülevaatlilikele käsitlusele: Gesellschaft und Literatur im 18. Jahrhundert. Voraussetzungen und Entstehung des literarischen Markts in Deutschland. München, 1977, lk 123–132; Saksamaa valgustussajastu raamatuloo tundmiseks on ikka veel hädavajalik Johann Goldfriedrichi standardteos: Geschichte des Deutschen Buchhandels. Bd. 2, Leipzig, 1908; Bd. 3, Leipzig, 1909.

² Vrd Reinhard Wittmann, Soziale und ökonomische Voraussetzungen des Buch- und Verlagswesens in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Buch- und Verlagswesen im 18. und 19. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte der Kommunikation in Mittel- und Osteuropa. Hrsg. von Herbert G. Göpfert u.a. Berlin, 1977, lk 6.

Kolmas epohh algas 1764. aastal, kui Leipzigi kirjastajate ja raamatukaupmeeste initsiatiivil loobuti vananenud vahetuskaubandusest, mis oli hakanud juba kahjustama kultuuriliselt arenenuma Põhja-Saksamaa majanduslikke huve, ja mindi üle neto- ja komisjoni-kaubandusele.

Baltimaade kui Saksa kultuuriruumi ühe ääregiooni raamatukaubanduse ajaloos ei kajastu need epohhid muidugi nii selgepiirilisel kui Saksamaa kultuurikeskustes. Kuid ka siin olid esimesed trükkalid ühtlasi ka esimesed raamatukauplejad. 1591. aastal sai kuulus Riia trükkal Nicolai Mollin endale raamatukauplemise privileegi.³ Tallinna esimesed trükkalid Christoph Reusner ja Heinrich Westphal trükisid peamiselt ametlikke publikatsioone ega esinenud kirjastajatena ning polnud seetõttu eriti huvitatud ka raamatute levitamisest.⁴ Tõsisemalt püüdis raamatuid levitada alles Tallinna gümnaasiumi kolmas trükkal Adolph Simon. Kuid Simon sattus kohe konflikti Tallinna raamatuköitjate Severin Thomase ja Hinrich von Jürgkyga, kes pidasid raamatute müütamist oma ainuõiguseks. Ka Saksamaa väiksema ja ka keskmise suurusjärgu linnades oli raamatutega kaubitsemine 16.–17. sajandil raamatuköitjate kõrvaltegevuseks, keda ka ostjaskond eelistama kaldus, kuna ta erinevalt trükkalist sai köitjatelt raamatu juba valmis kujul.⁵ Tüli pidi lahendama raad, kes tõmbas 1665. aastal kindlad piirid raamatukauplemise

üksikute alade vahel Tallinnas. Trükkalile ja raamatuköitjatele jäi üheväärne õigus müüta da lahtisi poognaid ning köitmata raamatuid, köidetud raamatutega tohtisid kaubelda vaid raamatuköitjad. 1672. aastal õnnestus Simonil saada privileeg Rootsi eestkostevalitsuselt, millega tal lubati pidada avalikku raamatukauplust köidetud ja köitmata raamatutega. Raad aga asus raamatuköitjate poolele ja ei kinnitanud privileegi ning trükkali vana konflikt raamatuköitjatega lõi uuesti lõkkele. Simon sõlmis lepingu kolmanda Tallinna raamatuköitja Joachim Weiss nooremaga, kes kohutupsessist osa ei võtnud ja kelle poes Simon kavatses oma raamatuid turustama hakata. Kuna Simon jätkas köidetud raamatutega kauplemist Tallinnas ja ka teistes Eesti linnades, ei leidnud temaga protsessiv raamatuköitja Thomas lõpuks muud lahendust kui köidetud raamatud Simonilt ära osta. Need, koguarvult 700 raamatut, olid vaimulikud teosed ning kooliraamatud.⁶

Simoni protsess raamatuköitjatega ei toonudki mingit selgust raamatukauplejate omavahelistesse õiguslikesse vahekordadesse, sest samasugused kokkupõrked tekivad Simoni järeltulijal Christoph Brendekenil raamatuköitja-kirjastaja Christian Trappiga.⁷ Rootsiaegset Eesti- ja Liivimaa raamatuturgu elavdas õnneks veel Tartu ülikool, keda varustasid raamatutega Tallinna ja Riia raamatukauplejad. 1702 avas Riia raamatukaupleja Nöller ülikooli juurde Pärnusse omaette harukaupluse.⁸ Kutselisi raamatukauplejaid siinmail Rootsi ajal välja ei kujunenudki.

Baltikumi kultuurielu arengu paiskas aastakümnete võrra tagasi raskeid kaotusi tekitanud Põhjasõda ja sellega kaasnenud katk, mille katastroofiline toime on võrreldav Kolmekümneaastase sõja mõjuga Saksamaal. Eesti- ja Liivimaa Venemaaga ühendamine tähendas Tallinnale tagasihoidlikuks provintsilinnaks muutumist keskväimu poolt igati soositava Peterburi kõrval. Tallinna stagnatsiooni illustreerib ilmekalt ka fakt, et kogu 18. sajandi vältel ei suutnud linn ületada 1708. aasta elanike arvu (9801).⁹ Balti provintside ja Saksamaa vahelisi traditsioonilisi kultuurisidemeid Venemaaga liitmine siiski ei häirinud, sest 1710.

³ Vt Arend Buchholtz, *Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1588–1888*. Riga, 1890

⁴ Vt Friedrich Puksov, *Eesti raamatu arengulugu*. Seoses kirja ja raamatu üldise arenemisega. Tallinn, 1933, lk 55–58.

⁵ Vt Hellmuth Helwig, *Das deutsche Buchbinder-Handwerk. Handwerks- und Kulturgeschichte*. Bd. II, Stuttgart, 1965, lk 116–137.

⁶ Vt Friedrich Puksov, *Raamatukauplemise oludest Tallinnas XVII sajandi keskel*. – *Ajalooline Ajakiri* 1937, nr 1, lk 1–11.

⁷ Friedrich Puksov, *Eesti raamatu arengulugu*, lk 124.

⁸ Friedrich Puksov, *Raamatukauplemisest rootsi ajal Tartus ja Pärnus, eriti akadeemia raamatukauplejaist*. – *Ajalooline Ajakiri*, 1932 nr 2, lk 97–98.

⁹ Vt Csaba Janos Kenéz, *Bevölkerungsentwicklung und Sozialstruktur Revels 1754–1796*. – *Zeitschrift für Ostforschung*, 1981, lk 481–493.

aasta kapitulatsioonidega suutsid rüütelkonnad ja linnad säilitada saksa keele ja õiguse ning luterliku usutunnistuse domineerimise regionis. Eelrahvuslikul valgustusajastul puudusid ka Vene keskvoimul veel püüdlused Läänemereprovintse Venemaaga administratiivselt ja kultuuriliselt unifitseerida. Eelkõige raamatukaubanduse kaudu kuulus Baltikum Kirde-Euroopa kultuurikommunikatsioonisüsteemi, mis 18. sajandi teisel poolel paistis silma erilise tihedusega.¹⁰

18. sajandi Tallinna raamatukaubanduses oli trükikalitel tagasihoidlik koht. Nende tegevus raamatumüüjatena piirdus põhiliselt oma trükikoja toodetega. Suurem võis olla trükkalite roll talupoegade tarbekirjandusega varustamisel, mis eestikeelse kirjanduse suurema trükiarvu tõttu võis anda üsna korralikku kasumit.

1716. aastal sai gümnaasiumi trükikoja omanikuks trükikal Adolph Simoni väimees Johann Köhler, kes aga Põhjasõja-järgses raskes olukorras ei suutnud kaitsta tema eelkäijale Rootsi võimudelt eriti tulutoova eestikeelse kodu- ja kirikuraamatu kirjastamise alal antud privileegi.¹¹ Eestikeelset kirikukirjandust hakkas kirjastama Eestimaa provintsiaal-konsistooriumi 1721. aastal rajatud Eesti Raamatute Kirjastuskassa. Kuid ka kodu- ja kirikuraamatute ning piibli trükkimine, mille poognate arv ulatus kümnetesse ja eksemplariide arv tõsis viie või kuue tuhandeni, oli Johann Köhlerile ja tema pojale Jacob Johann Köhlerile, kes 1736. aastal trükikoja üle võttis, veel väga kasulik ettevõtmine.

Vahetult ostjale müüs trükikal ka oma kirjastatud raamatuid siiski vähe. Raamatumüüjatena tegutsesid siiski peamiselt raamatuköitjad, kellele trükikal oma toodangu köitmiseks edasi andis. Ka raamatuköitjatele oli eeskätt eestikeelne massikirjandus kõige tulutoovam kaubaartikkel, millest nad olid otse eluliselt huvitatud. Kuna Köhler oli trükkalina vähe energiline, siis kaebasid raamatuköitjad 1745. aasta talvel tema peale vaimuliku kirjanduse ja aabitsate trükkimisega venitamise pärast, sest eestikeelse kirikukirjanduse puudumine raamatuturul talvel, mis oli kõige parem talupoegadele raamatute müütamise aeg, vähen-

das raamatuköitjate sissetulekut (Nahrung).¹² Üks vahendaja kirjanduse talupoegadeni jõudmisel oli sageli veel pastor, kellele raamatuköitjad kirjandust suuremate partiidenä soodsama hinnaga edasi müüsid.¹³

Tallinna trükkalid andsid 18. sajandil välja ka kalendreid, mis oma stabiilse struktuuri, aga uudse sisu poolest vastasid kõige paremini talupoegade konservatiivsetele lugemisharjumustele.¹⁴

Rootsiaegsed privileegid õnnestub Köhleri palju energilisemal järeltulijal trükkaliametis Axel Heinrich Lindforsil pärast aastatepikkust protsessimist lõpuks tagasi saada. 1778. aastal tunnistatakse senati ukaasiga kodu- ja kirikuraamatute kirjastamine trükkalile kuuluvaks ja konsistooriumile määratakse trahv selle õiguse usurpeerimise eest poole sajandi vältel.¹⁵

Pärast Katariina II ukaasi 15. jaanuaril 1783, millega lubati kõikjal Venemaal eratrükikodasid asutada, saab Tallinn senisele ainsale gümnaasiumitrükikojale lisaks veel ühe trükikoja. Hiljemalt 1786. aastal on kohaliku raamatu-

¹⁰ Vt Heinz Ischreyt, *Buchhandel und Buchhändler im nordosteuropäischen Kommunikationssystem (1762–1797)*. – *Buch und Buchhandel im 18. Jahrhundert*. Hrsg. Von Giles Barber und Bernhard Fabian. / *Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens/ Hamburg*, 1981, lk 249–269.

¹¹ Vt Friedrich Puksoo, *Jacob Johann Köhler*. Esimese eesti piibli trükikal. – *Vana Tallinn*, IV köide. Tallinn, 1939, lk 5–34.

¹² Samas, lk 22–24.

¹³ Samas, lk 33.

¹⁴ Vrd Kaja Noodla, *Eesti raamatu lugeja XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul*. – *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed*. XI. Tallinn, 1986, lk 8–30, siin: lk 13–14.

¹⁵ Vt Tiit Reimo, *Tallinna linna ja gümnaasiumi trükikoja kirjastustegevus 18. sajandi II poolel – 19. sajandi I veerandil*. – *Eesti Akadeemilise Raamatukogu aastaraamat 1996*. Tallinn, 1997, lk 125–148; raamatuajaloo seisukohalt huvipakkuvad protsessiaktid avaldas Lindfors ise juba 1774. aastal: *Acten in Sachen des Kayserl. Ehstnischen Provincial-Consistorii, und des Herrn Rathsverwandten Axel Heinrich Lindfors, in väterlicher Vormundschaft seines Sohnes gleichen Namens. Betreffend den der hiesigen Kayserl. Privilegirten Buchdruckerey zustehenden Verlag des ehstnischen Hand- oder Gesangbuchs*. Reval, 1774.

kõitja poeg Martin Christoph Iversen ja Mecklenburgist pärit Johann Sigmund Fehmer asutanud Toompeale eratrükikoja.¹⁶ Trükikoda, mis 1788. aastal kolis Toompealt all-linna, tegutses kuni eratrükikodade keelustamiseni 1796. aastal Paul I reaktsiooni ajal. Iversen ja Fehmer on trükkinud ja kirjastanud ka eestikeelset kirjandust, kuid Tallinna raamatukaubanduses oli sellel vaid marginaalne tähendus.

18. sajandi esimesel poolel etendasid raamatukõitjad raamatukaubanduses endiselt kõige tähtsamat rolli. Sel perioodil on Tallinna kodanikena registreeritud 8 raamatukõitjat.¹⁷ Aktiivsemad neist olid juba Rootsi ajal siin raamatutega äritsenud Christian Trapp ja 1713. aastal kodanikuks saanud Johann Gellern. Viimasest kujunes sajandi esimese poole aktiivseim raamatulevitaja. 1721 sai ta raelt raamatukauplemise privileegi 10 aastaks. Gellernile raamatukaupluse avamise luba põhjendades mainib raad siinsete literaatide, õppiva noorsoo ja teiste raamatusõprade rasket olukorda pärast 1710. aastat, kui raamatuid tuli suurte kulude ja raskustega välismaalt tellida.¹⁸ Raamatukõitjate põhilised kaubaartiklid olid kalendrid ja usuline tarbekirjandus, eeskätt laulu- ja palveraamatud. Kuid Gellerni raamatulaos leidus hulgaliselt ka hoopis preten-

sioonikamat vaimuvara, millest annab tunnistust 1746. aastal koostatud raamatukaupluse käsikirjaline kataloog, mis sisaldab 464 teost (kõidete arv oli tunduvalt suurem).¹⁹ Ilmselt ei ole juhus, et Gellern oli ka Peterburi Teaduste Akadeemia komisjonär Tallinnas.²⁰

Gellern pakkus Tallinna lugejatele terve hulga oma ajastu tähtteoseid. Varavalgustust esindavad Pierre Bayle'i teoloogilist maailmakaasitust lammutav ajaloolis-kriitiline leksikon nii prantsuskeelses originaalis kui ka saksa keelses tõlkes, Fontenelle'i "Keskustelu maailmade paljususest", Fénelon'i "Telemachose seiklused", valimik Leibnizi filosoofilisi teoseid ning suur hulk 18. sajandi saksa koolifilosoofi Christian Wolffi teoseid ja raamatuid tema filosoofia kohta. Saksa kirjandust ja ka kirjanduskriitikat esindasid klassitsismi kultiveeriva Johann Christoph Gottschedi teosed ja teda ründava šveitsi kunstiteoreetiku Johann Jakob Breitingeri peateos "Critische Dichtkunst". Tallinlaste varustamisel värskeima saksa kirjandusega oli Gellern üsna operatiivne: tema kataloogis leidub juba Christian Fürchtegott Gellerti "Valmid ja jutustused", mille esimene osa oli ilmunud alles kataloogi koostamise ajal.

Gellern müüdas ka ajaloole, poliitikale ja õigusteadusele pühendatud teoseid, biograafiaid, leksikone ja antiikkirjandust. Hulgaliselt pakkus ta kooliraamatuid eesotsas Jan Komensky "Orbis pictus'ega" ja populaarse õpikukirjaniku Hübneri raamatutega. Teoloogiline ja harduskirjandus moodustab Gellerni kataloogi teoste koguarvust vaid 17%, kuid tolleaegseid lugemisharjumusi silmas pidades võib arvata, et nende teoste läbimüük oli suurem. Osta võis mitut sorti piibleid, sh ka eestikeelset, ja lauluraamatuid, hea minek oli kindlasti ülipopulaarse eelpietisti Johann Arndti peaaegu kõigisse Euroopa keeltesse tõlgitud hardusteosel "Vier Bücher vom wahren Christenthum". Baltikumi tollal juba tugevasti mõjutanud pietismi ja vennastekogudust esindavad üks August Hermann Francke ja üks krahv Nikolaus Ludwig Zinzen-dorfi teos.

Raamatute hinnaamplituud Gellerni raamatupoes ulatus 25-kopikalisest kabalistika

¹⁶ Vt Friedrich Puksoo, Tallinna esimesed eratrükikojad XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel. – Vana Tallinn, III köide. Tallinn, 1938, lk 5–23.

¹⁷ Vt Georg Adelheim, Das Revaler Bürgerbuch 1710–1786. (Beiträge zur Kunde Estlands, Bd. XIX), Reval, 1934.

¹⁸ Tallinna Linnaarhiiv (edaspidi TLA), f 230, n 9–1, s 38, l 126–127.

¹⁹ TLA, f 230, n 1, s 451 ("Catalogus derer Bücher so zu bekommen in Reval bey Johann Gellern 1746"). Analoogse kataloogi käsikirjaline eksemplar 1748. aastast, mis loetleb 448 teost, leidub Teaduste Akadeemia Raamatukogu Baltika osakonnas. Friedrich Puksov (Eesti raamatu arengulugu, lk 130) väidab, et aastal 1746 on ilmunud Gellerni trükitud kataloog, kus on loetletud 1400 teost. Arvata-vasti on siin tegemist eksitusega. Gellerni raamatukauplust analüüsib ka Tiiu Reimo, Book Trade in Tallinn in the 18th Century. – Tallinna Pedagoogikaülikooli toimetised. A16. Humaniora. Tallinn, 1999, lk 47–48.

²⁰ Friedrich Puksov, Eesti raamatu arengulugu, lk 130.

alastest raamatukesest kuni 30 rubla maksva Bayle'i prantsuskeelse leksikonini. Eestlasest lugeja jaoks küllalt kallis oli ka odavam eestikeelne piibel, mis maksis 1 rubla ja 25 kopikat, olles isegi pisut kallim Komensky teosest (1.20). Enamiku pakutavast lektüürist moodustas saksakeelne kirjandus, prantsuskeelseid raamatuid oli 43, ladinakeelseid kõigest 36. Ladinakeelse kirjanduse suhteline vähesus on seletatav haritlaskonna nappusega: ka Saksamaa raamatuturul on sel ajastul selgelt eristatavad ülikooli- ja mitteülikoolilinnad, kus ladinakeelset kirjandust ilmus esimestest ligi kaks korda vähem.²¹

Valgustussajandi keskpaiku toimusid Saksamaa kultuurielus murrangulised protsessid, mis ei jätnud mõjutamata ka raamatukaubandust. Sel ajal leidis aset murrang laiemate hulkade lugemisharjumustes, mida saksa raamatusotsioloog Rolf Engelsing on tabavalt nimetanud lugemisrevolutsiooniks.²² Lugejate arv kasvas tunduvalt, minnes üle senise paari raamatu, reeglina usulise tarbekirjanduse korduvalt intensiivlektüürilt suurt kirjanduse hulka haaravale ekstensiivlektüürile, mis vastab juba tänapäeva inimese lugemisharjumustele. Lugejate nõudlus üha uue kirjanduse järele kutsus esile buumi raamatuturul, millega kaasnes ühtlasi traditsioonilise vahetuskauanduse järk-järguline taandumine ja asendumine rahalistel suhetel ja konkurentsil baseeruva netokauandusega. Leipzigit sai lõplikult saksa raamatukaubanduse keskus²³, millele orienteerusid ka Baltimaade raamatukauplejad.

Ka Läänemereprovintside tähendab 18. sajandi keskpaik teatud mõttes uue eepohi algust. Maa oli jõudnud kosuda Põhjasõja laastavatest tagajärgedest. Mõisnikud rikastusid viinamüügist Venemaale ja hakkasid ehitama uhkeid mõisahooned. Luksuslik eluviis ning teatav kommete peenenemine ja suurem kultuurihuvi haaras ka teisi baltisaksa ühiskonnakihte. Mõistagi mõjus mõisnike ostuvõime suurenemine positiivselt ka kohalikule raamatuturule. Balti aadlist sai muide ungari aadli kõrval üldse üks olulisemaid saksa ilukirjanduse ostjaid väljaspool Saksamaad.²⁴

Kuigi nõudlikumate lugejate arv ei saanud Eestimaal ka nüüd eriti suur olla, võimaldas lugejaskonna kasv nüüd esimese tõelise raamatukaupluse rajamise Tallinnas. Esimene professionaalne raamatukaupleja ilmub Tallinna otse Saksamaa raamatuturu keskusest Leipzigit. Eestisse asuma oli teda sundinud Saksamaal möllav Seitsmeaastane sõda. 19. novembril 1759 taotleb Johann Jacob Illig Tallinna raelt luba linnas oma raamatukaupluse rajamiseks ja toonitab igati enda kui professionaalse Leipzigi raamatukaupleja oskusi ja võimalusi. Ta töötab igati teenida siinseid raamatusõpru nii linnas kui maal ja lubab neile müüa raamatuid soodsate hindadega, kuna ta kavatseb kirjanduse tellida otse Leipzigit, ilma kolmandate isikute vahendusest. Illig palub endale võimaldada prooviaastat, eduka raamatuäri korral lubab ta alaliselt Tallinna elama asuda ja omale kodanikuõigusi taotleda.²⁵ 6. detsembril 1759 on Tallinna raad Illigi taotluse rahuldanud ja kuigi ta oli palunud kõigest prooviaastat ega olnudki veel kindlalt otsustanud Tallinnas kanda kinnitada, võeti Illig juba 10. detsembril 1759 Tallinna kodanikuks.²⁶

Illigi kõhklusi lõplikult Tallinna elama asuda võis põhjustada ka tema konflikt kohalike raamatuköitjatega, keda ärritas, et Illig oli hakanud kirjastama ning müütama ka kooliramatuid ja usulist tarbekirjandust. Sellega ähvardas ta piirata raamatuköitjate traditsioonilisi sissetulekuallikaid. Raamatuköitjad süüdistasid Illigit lauluraamatute müügist ligi 50% tulude saamises, mistõttu lauluraamatu hind

²¹ Johann Goldfriedrich, *Geschichte des Deutschen Buchhandels*. Bd. 2. Leipzig, 1908, lk 391.

²² Rolf Engelsing, *Die Perioden der Lesergeschichte in der Neuzeit*. – R.E., *Zur Sozialgeschichte deutscher Mittel- und Unterschichten*. Göttingen, 1973, lk 11–154, 283–292; vt ka Jaanus Vaiksoo, *Lugemine valgustusajastul*. – Vikerkaar 1999, nr 11–12, lk 150–159.

²³ Vt Hazel Rozenstrauch, *Leipzig als "Centralplatz" des deutschen Buchhandels*. – Leipzig, *Aufklärung und Bürgerlichkeit*. Hrg. von Wolfgang Martens. Heidelberg, 1990, lk 103–124.

²⁴ Reinhard Wittmann, *Soziale und ökonomische Voraussetzungen...*, lk 25.

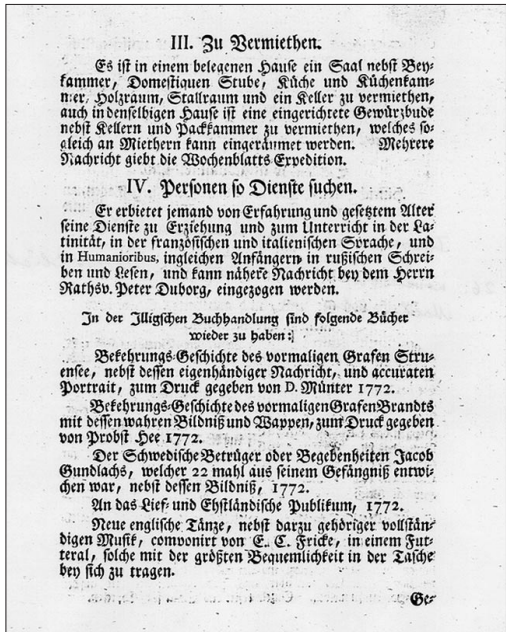
²⁵ TLA, f 230, n 9-I, s 38, l 88–89, 106.

²⁶ Georg Adelheim, *Das Revaler Bürgerbuch 1710–1786*. Reval, 1934, lk 81.

olevat ülikõrge (1 rubla). Alles nüüd 11. märtsil 1768 lubab Illig oma supliigis raele "lektüüri ja teaduste armastajate, eriti aga igasugu fakulteetide härrade õpetlaste ja õppiva noorsoo kasuks lõplikult siia elama asuda ja täielikku raamatukaubandust arendada"²⁷. Illig püüab omakorda raamatukõitjaid kõrvale tõrjuda ja taotleb raelt endale raamatukauplemise privileegi, väites, et kusagil mujal maailmas ei olevat õigust raamatukõitjatel raamatukaubandusega tegelda. Ainus põhjendatud erand oli Illigi meelest raamatukõitja Johann Gellern, kes sai raelt 1721 raamatukaubanduse privileegi, kuna Tallinnas sel ajal raamatukaubandust ei eksisteerinud. Illig on valmis tegema raamatukõitjate tsunftile järeleandmisi, lubades neil kaubitseda aabitsate ja väikeste katekismustega. Ta kohustub ka arvestama kohalike raamatukõitjate ärihuve ning mitte müüma raamatuid Leipzigi raamatumessi hindadest oluliselt kallimalt.²⁸

Illigi tegevuse kohta raamatukaupmehena on kahjuks vähe allikaid. 15. oktoobril 1761 teatab Illig Riia kuulutuslehes Rigasche Anzeigen, et tal on ilmunud raamatukaupluse kataloog, mis on huvilistele tasuta saada-val, ja pakub müüa mitmeid kallihinnalisi suurteoseid. Kalleim neist oli 68-kõiteline kõikide kunstide ja teaduste suur universaalkleksikon, mis maksis 136 rubla. Illigi raamatukaupluse kataloogid, mida ta regulaarselt väljandis, on paraku kaduma läinud, mistõttu tuleb tema raamatuari tutvustamisel toetuda alates 1772. aastast ilmuvale kuulutuslehele Revalische Wöchentliche Nachrichten. Illig oli ühtlasi Tallinna kuulutuslehe asutaja ja esimene väljaandja, millega aktiivne raamatukaupmees taaselustas Eestimaal Põhjasõja järel enam kui pool sajandit seiskunud ajakirjanduse.

Mõistagi kasutas Illig kuulutuslehe veerge ka oma kaupluse kirjavara reklaamimiseks. Ilmneb, et tema raamatukauplusest oli võimalik omandada raamatuid paljudelt teadus-

Illigi raamatukaupluse kuulutus.
Revalische Wöchentliche Nachrichten, 26.11.1772

aladelt. Kõige rikkalikumalt on esindatud ajalugu ja geograafia, palju on rakenduslikku kirjandust veterinaariast, sõjandusest, aiandusest, õllepruulimisest, lastekasvatusest jms; kindel koht oli mitmesugustel sõnaraamatutel ja leksikonidel. Selle kõrval pakkus Illig hulgaliselt müüa romaane, näidendeid ja noote. Laia lugejaskonna hulgas oli tõenäoliselt hea minek ka kalendritel ja tollal laiemalt levima hakanud almanahhidel. Domineerib muidugi saksakeelne kirjandus, kuid Illigi raamatulaos leidis ka prantsus- ja ingliskeelseid raamatuid.

Illigi äri edenes ilmselt üsna hästi. 28. novembril 1783 kirjutab ta raele oma kavatsusest valmis ehitada kivimaja Pikal tänaval Suure Gildi hoone vastas ja sinna elama asuda.²⁹ Tallinnas oli ta lugupeetud mees, mida kinnitab tema valimine Mustpeade Vennaskonna vanemaks ja rittmeistriks.³⁰ Vennaskonna klubile, nn Öhtuseltsile on Illig annetanud mitusada raamatut.

Suursündmus Baltimaade raamatu- ja kogu kultuurielus on siinse regiooni kõigi aegade kuulsaima kirjastaja ja raamatukaupleja Johann Friedrich Hartknoch'i saabumine.

²⁷ TLA, f 230, n 9-I, s 38, l 123.

²⁸ TLA, f 230, n 9-I, s 38, l 124–125.

²⁹ TLA, f 230, nim 9-I, s 38, l 211.

³⁰ Friedrich Amelung, Georg Wrangell, Geschichte der Revaler Schwarzenhäupter. Reval, 1930, lk 323–325.

Tajudes oma ärilise vaistuga Kirde-Euroopa raamatuturu vähehõivatust, asutas Königsbergist saabunud Hartknoch, pärast kaheaastast vahepeatust Miitavis 1765. aastal Riiga oma kuulsat raamatufirma.³¹ Kirjastustegevuse kõrval rajas Hartknoch esimese moodsa raamatukaupluse Baltimaades, mis ajas äri kogu Saksamaa ulatuses ning evis hulgaliselt kliente ka Peterburis ja Moskvas. 1770. aastal, kui Hartknoch pidas läbirääkimisi Peterburi Teaduste Akadeemiaga selle trükiste levitamise osas, võis ta juba uhkelt teatada, et on kaubandussidemetes mitte üksnes Saksamaa, vaid ka Prantsusmaa, Hollandi, Šveitsi, Inglismaa ja Itaalia raamatukauplejatega.³²

Enesestmõistetavalt kuulus Riia kõrgetasemelise raamatukaupluse mõjusfääri ka Eestimaa. Tallinnas oli 1779. aastast Hartknochi komisjonäriks toomkooli professor Carl Ludwig Carpov, kelle käest võis osta Riia raamatukaupluse katalooge.³³ Raamatute levitamisega Eestimaal tegi Hartknoch nähtavasti algust Riiga asumisest peale, sest oma kuulutuses mainib ta enesekindlalt, et mitmeaastaste kogemuste põhjal ei vaja tema raamatukauplus enam tallinlastele erilist tutvustamist. Sellest võib järeldada, et Riia raamatukauplejal oli Tallinnas juba oma kindel ostjaskond.

1779. aastal sigineb Illigile veel üks konkurent – Toompeale rajatud raamatufirma Albrecht ja Co. Selle firma rajanud isikute tausta ei ole senini veel piisavalt täpselt välja selgitatud. Friedrich Puksoo nimetab firma asutajana Rakvere raamatuköitjat C. Albrechti³⁴, kelle isikuandmeid Tiitu Reimo pisut täpsustab – August David Albrecht (?–1791).³⁵ Kuid ilmselt kujundas Albrecht ja Co kirjastuse nägu ikkagi Erfurdis arstiteadusi õppinud saksa triviaalkirjanik Johann Friedrich Ernst Albrecht (1752–1816), kes oli 1776. aastal tulnud Tallinna krahv Manteuffeli koduarstiks. Oma mõju oli kindlasti ka tema poeesiat harrastaval abikaasal Sophie Albrecht-Baumeril (1757–1840), hiljem Saksamaal tuntud näitlejannana.³⁶

Albrecht ja Co. lubavad tallinlastele rajada oma kaupluse Toompeal "valitud raamatulao nii saksa kui ka eriti prantsuse, ka inglise ja itaalia lektüürist".³⁷ Nagu paljud raamatutega kaubitsejad töötab Albrecht odavaid hindu

ning tellimuste kiiret ja korrektset täitmist. Sealjuures teeb ta huvitava märkuse, et ei kahtle oma äri edukuses, kuna on veendunud raamatuseaduste rohkuses ja nende heas maitstes. Jäägu lahtiseks, kas siin on tegu tulevaste ostjate meelitamise või raamatuturu situatsiooni realistliku hinnanguga.

Erinevalt raamatuköitjatest külastasid Albrecht ja Illig mõlemad regulaarselt Leipzigi raamatumessi, kuuludes nii saksa raamatujaloolaste klassifikatsiooni järgi raamatukaupmeeste kõige kõrgemasse järku.³⁸ Nii varustasid nad Eestimaa lugejaid alati Saksamaa raamatuturu uusimate toodetega. Seda tõendab ka Albrechti firma säilinud 72-leheküljeline messisortimendikataloog, mis sisaldab tähestikulises järjekorras Leipzigi ja Frankfurdi raamatumessi tooteid.³⁹ Albrechti raamatukaupluse sortimendist see paraku terviklikku ülevaadet ei anna, tema raamatulao kataloog aga ei ole arvatavasti säilinud.

Albrecht ja Illig olid mõlemad tegevad ka kirjastajatena. Mõneti tingis seda ka Saksamaa raamatukaubanduses veel visalt edasi püsiv vahetuskaubandus. Gustav Schwetschke poolt läbitöötatud messikataloogide andmestikus on

³¹ Parima ülevaate Hartknochi tegevuse kohta annab Henryk Rietz, Johann Friedrich Hartknoch 1740–1789. – Wegbereiter der deutsch-slawischen Wechselseitigkeit. Hrsg. von Eduard Winter und G. Jarosch. Berlin, 1983, lk 89–99.

³² A. A. Zaitseva, Knigotorgovaja dejatel'nost' Gartknohov i Peterburgskaja Akademija Nauk. – Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1990, lk 45–52, siin: lk 46.

³³ Revalische Wöchentliche Nachrichten, 1779, nr 10.

³⁴ Friedrich Puksov, Eesti raamatu arengulugu, lk 133, 139.

³⁵ Tiitu Reimo, Book Trade... lk 51.

³⁶ Vt Aarne Vinkel, Kirjandus, aeg, inimene. Uurimusi ja artikleid. Tallinn, 1970, lk 42–49.

³⁷ Revalische Wöchentliche Nachrichten, 1779, nr 11.

³⁸ Reinhard Wittmann, Soziale und ökonomische Voraussetzungen... lk 14, 16.

³⁹ Verzeichniß der Bücher, welche aus der Frankfurter und Leipziger Ostermesse vom Jahr 1780. angeschafft und nebst vielen andern um billige Preise zu haben sind, bey Albrecht und Compagnie. Reval, 1780. Eksemplar asub Eesti Akadeemilises Raamatukogus Baltika osakonnas.

Illigile viidatud küll ainult 1766. ja 1768. aastal ning sealgi on ta esindatud vaid kokku kolme saksakeelse raamatuga.⁴⁰ Ilmselt ei ole see andmestik täielik, sest Illig on Tallinnas kirjastanud mitmeid kooliõpikuid, mis võib-olla Leipzigi messile ei jõudnudki. Kirjastamise vallas on palju väljapaistvam Albrecht, kes on välja andnud vähemalt 56 raamatut: aastal 1779 on ta Leipzigis müügil pakkunud 10, 1780. aastal 15, 1781. aastal 14, 1782. aastal 9 ja 1783. aastal 8 oma kirjastatud raamatut.⁴¹ Aastatel 1776–1778 on Leipzigi raamatumessil esitlenud kokku nelja saksakeelset raamatut veel tallinlane August Wagner.⁴² Kahtlemata ei saanud Tallinna raamatukauplejad Leipzigi raamatumessil kirjastatavate teoste hulga ega kvaliteedi poolest võistelda Hartknochi kuulsa kirjastusega, kes andis välja Kanti ja Herderi teoseid ja kes oma Eestimaa ametivendi kaugelt ületas ka kirjastatavate raamatute hulga poolest. Kirjastajana oli aktiivne ka Miitavi raamatukaupmees Hinz, kes on Leipzigis aastatel 1772–1781 müütnud 74 oma kirjastatud raamatut.⁴³

Albrechti kirjastuse toodangust saab teatud ettekujutuse Leipzigi raamatumessi katalooge sirvides.⁴⁴ Kirjanduslikult väljapaistvaim saavutus on J. F. E. Albrechti tõlgitud ja koos-

⁴⁰ Gustav Schwetschke, *Codex nundiaris Germaniae literatae continuatus. Meß-Jahrbücher des Deutschen Buchhandels. Fortsetzung die Jahre 1766 bis einschließlich 1846 umfassend.* Halle, 1877 (järeltrükk Nieuwkoop, 1963), lk 245, 249.

⁴¹ Samas, lk 271, 273, 275, 277, 279.

⁴² Samas, lk 266, 267, 269.

⁴³ Samas, lk 255, 257, 259, 261, 263, 265, 267, 269, 271, 273, 275; vt ka Heinz Ischreyt, Jakob Friedrich Hinz. Ein vergessener Buchhändler und Verleger in Mitau. – *Nordost-Archiv* 5 (1972), H.22/23, lk 3–14.

⁴⁴ *Allgemeines Verzeichniß derer Bücher, welche in der Frankfurter und Leipziger Ostermesse des 1780 Jahres entweder ganz neu gedruckt, oder sonst verbessert, wieder aufgelegt worden sind, auch inskünftige noch herauskommen sollen.* Leipzig, bey M.G. Weidmanns Erben und Reich. Albrechti kirjastuse teoseid on mainitud veel 1780. aasta mihklpäevamessi ning aastate 1781 ja 1782 messikataloogides.

⁴⁵ Vt Arne Winkel, *Kirjandus...* lk 42–43.

⁴⁶ *Lesebuch für Ehst- und Livland.* Oberpahlen, 1787, Stück 1, lk 42–43; vrdl Arne Winkel, *Kirjandus...* lk 48.

tatud Jean Jacques Rousseau teoste kolmeköiteline väljaanne "Philosophische Werke", mis sisaldab kuulsa valgustaja tähtsamaid filosoofilisi ja poliitilisi teoseid.⁴⁵ Esimese, 1779. aastal ilmunud köite tiitellehel on kirjastamiskohana märgitud "Tallinn ja Rakvere, Albrecht ja Compagnie juures", järgnevatel, 1781. ja 1782. aastatel ilmunud köidetel "Tallinn ja Leipzig". Ilmselt arvestas Albrecht ja Co müügiesitlusega Saksamaal ja mitte ainult kitsalt Balti raamatuturul. Sellele viitab ka tõlkija oma eessõnas teostekogu esimesele köitele: "Seni on tõlgitud vaid üksikud Rousseau teosed. See viis mind mõttele anda saksa publikule selle ainsa suure Prantsusmaa kirjaniku tegelikud filosoofilised tööd kogutud teoste kujul."

Albrecht ja Co kirjastasid veel triviaalteaadusliku "Filosoofia meeldivas rüüs, dialoogides ja jutustustes", paar vabamüürlikku teost, teoloogilist kirjandust, James Cooki reisikirjad nii saksa- kui ka prantsuskeelses tõlkes, raamatu Tatarimaast, ajaloolisi biograafiaid, mõned loodusteaduslikud teosed ning meelelahutuslikke jutustusi ja näidendeid. Saksamaa raamatuturule suunatud Albrechti kirjastuse toodang oli oma sisu poolest Eestiga vähe seotud. Ainsateks eranditeks on siin vaid "Eestimaa poeetiline lillepõimik" (*Esthländische poetische Blumenlese*) aastatel 1779 ja 1780, kus leidub ka üksikuid eestikeelseid luuletusi ja Johann von Breverni Eestimaa finantsloorkorda analüüsiv "Krediidi langusest Eestimaal" (1780).

Tallinnas ei suutnud Albrechti firma siiski kanda kinnitada. Ilmselt ei käivitunud äri juba algusest peale hästi, sest 11. juulil 1782 teatab Albrechti firma Tallinna lehes uuesti oma raamatukaupluse avamisest ja uusimate raamatute varudest, mis ilmselgelt viitab vahepealsele seisakule. Pärast 1783. aastat kaovad üldse teated Albrechti firma kohta ajalehe veergudelt, millest peab järeldama, et firma oli Tallinnas oma tegevuse lõpetanud. Härra ja proua Albrecht asusid elama Erfurti, nende firma äriliselt edutust tegevusest jäid Eestise maha ka võlad, millele mõni aasta hiljem sapiselt viitab Tartumaa literaat Friedrich Gotthilf Findeisen oma ajakirjas.⁴⁶

Oma viimastel eluaastatel ei tegutsenud Illig, kes 1788. aastal suri, ilmselt enam kuigi aktiivselt raamatukaubandusega, sest juba tema eluajal 1. märtsil 1786 teatab noor 25-aastane kaupmees Christian von Glehn uue raamatu- ja kunstiäri avamisest Laial tänaval. Oma kuulutuses annab Glehn äärmiselt negatiivse hinnangu raamatukaubanduse senisele olukorrale Eestimaal, kus hinnad olid äärmuseni üles kruvitud ja sellegipoolest tuli tellitud kirjandust kuude kaupa oodata. Ta kinnitab samas, et juba trükkimisel oleva kataloogi järgi võib igaüks veenduda tema raamatuhindade odavuses.⁴⁷ Raamatukaupluse käivitamine võttis siiski veel aega, sest aasta lõpul palub Glehn vabandust, et publik on aeg-ajalt pidanud mõnda raamatut asjata küsima ja töötab järgmise aasta kevadeks raamatulao täiuslikult komplekteerida.⁴⁸ 1787. aasta kevadel teatabki ajaleht Glehni raamatukaupluse uue kataloogi valmimisest (hind 10 kopikat).⁴⁹

Glehni raamatukaupluse võimaldab meil pilku heita Tallinnas 1789. aastal trükitud kataloog, kus on loetletud 3926 teost.⁵⁰ Raamatud on ainevaldkondade järgi jagatud 19 eri klassi, mis kergendab kataloogis orienteerumist. Glehni liigituskriteeriumid on tänapäeva raamatuajaloolaste jaoks mõnevõrra hägused, kuid pakuvad omaette huvi tema kui raamatukaupleja vaimse taseme ja hoiakute näitajana. Kõige laialivalgavam klass on filosoofia, kuhu pärisfilosoofia kõrval kuuluvad ka moralistliku, satiirilise ja ka vabamüürliku sisuga teosed. Seda klassi võiks üldiselt nimetada valgustuskirjanduse klassiks ja ajavaimuga kooskõlas on niisuguste raamatute osakaal teiste klassidega võrreldes ka kõige suurem – 14,9%. Biograafiad, jutustused ja romaanid moodustavad 13,4%; ajalugu, geograafia, statistika, topograafiad ja reisikirjeldused – 8,7%; meditsiin – 8,3%; pedagoogiline ja noorsookirjandus, keeleõpikud ning sõnaraamatud – 7,6%; prantsuskeelne kirjandus – 6,4%; teoloogia, kirikuajalugu ja harduskirjandus – 6,2%; näidendid – 6,1%; looduslugu, füüsika, keemia ja alkeemia – 4,6%; luuletused – 4%; antiikautorid ja mütoloogia – 3,5%; matemaatika, navigatsioon, ehituskunst ja kabala (!) – 2,9%; kirjandusteadus, kriitika ja esteetika –

2,6%; majandus, põllumajandus, loomakasvatust, aiandus ja metsandus – 2,6%; õigus ja rahandus – 2%; kaubandus, käsitöö-, kunsti- ja kokaraamatud – 2%; noodid – 2%; sõjandus ja inseneriteadus – 1,4%; köiksugu perioodika – 0,7% (26 väljaannet).

Raamatute valik oli küllalt kõrgetasemeline, sest Glehni kataloogis on esindatud peaaegu kõik valgustusajastu vaimusuurused (Voltaire, Montesquieu, Diderot, Rousseau, Condillac, Helvétius, Hume, Leibniz, Lessing, Herder, Wieland, Kant, Goethe jne), kõnelemata paljudest vähem tuntud, kuid 18. sajandil väga hinnatud autoritest. Enamik müügil olevaist raamatuist oli välja antud kahe viimase aastakümne jooksul. See vastas üldisele suundumusele valgustusajastu raamatukaubanduses, kus tõusis tunduvalt uudiskirjanduse osakaal.⁵¹

Võrreldes Gellerni kataloogiga, on märgatav usulise kirjanduse osatähtsuse järsk kahanemine. Ka siin peegelduvad üldised muutused Euroopa mentaliteedis 18. sajandi viimasel kolmandikul – sekularisatsiooniprotsess ja usuleiguse levik, mida kinnitavad ka mitme kaasaegse hinnangud vähese religioossuse kohta 18. sajandi lõpu Tallinnas.⁵² Ka teoloogilisest kirjandusest moodustavad suurema osa ratsionalistlik-valgustusliku vaimu esinda-

⁴⁷ Revalische Wöchentliche Nachrichten, 1786, nr 10.

⁴⁸ Revalische Wöchentliche Nachrichten, 1786, nr 49.

⁴⁹ Revalische Wöchentliche Nachrichten, 1787, nr 12.

⁵⁰ Verzeichniß von Büchern, Musikalien, Landcharten und Kupferstichen, welche in der Buchhandlung in Reval, um beygestzte Preise gegen baare Bezahlung zu haben sind. (318 lk). Ainus teadaolev eksemplar asub Tartu Ülikooli Raamatukogus.

⁵¹ Ernst Weber, Sortimentskataloge des 18. Jahrhunderts als literatur- und buchhandelsgeschichtliche Quellen. – Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit. Hrsg. von Reinhard Wittmann. (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens. Bd. 10). Wiesbaden, 1985, lk 223.

⁵² Vt Fritz Valjavec, Geschichte der abendländischen Aufklärung. Wien, München, 1961, lk 169–172. Kirikute vähest külalistatavust Tallinnas ja kirikliku eluviisi prestiiži langust rõhutavad Johann Christoph Petri, Briefe über Reval nebst Nachrichten von Esth- und Liefeland. Deutschland, 1800, lk 101 ja Elisabeth Hoffmann, Bilder aus Revals Vergangenheit. Reval, 1912 (separaat), lk 17.

jad (Lessing, Leß ja Bahrtdt) ning selline harduskirjanduse bestseller, nagu Arndti "Wahres Christentum", puudub hoopiski.

Kataloogist leiame ka teate, et Glehn on Amsterdami Hummeli noodikaupluse komisjonär. Seega võisid Tallinna muusikahuvilised tema kaudu omandada Euroopa noodikirjanduse paremiku. Raamatute kõrval müütas Glehn ka kunstiesemeid (vaselõiked, õlimaalid, büstid, vaasid jm), mille kohta oli saada-raldi kataloog.

Raamatutega kaubitsemise kõrval oli Glehn väikestviisi ka kirjastaja. Tema kirjastusel ilmusid kolm esimest köidet August Kotzebue kuukirjast Für Geist und Herz ja kaks esimest köidet Kotzebue esimesest kogutud teoste väljaandest "Kleine gesammelte Schriften" (1787–1788), mis samaaegselt ilmusid ka Leipzigris. On väga tõenäoline, et tollal Tallinnas elanud Kotzebue oli aastatel 1786–1788 ka ise Glehni raamatuäri osanik.⁵³

⁵³ Henning von Wistinghausen, Die Kotzebue-Zeit in Reval im Spiegel des Romans "Dorothee und ihr Dichter" von Theophile von Bodisco. – Aufklärung in den baltischen Provinzen: Ideologie und soziale Wirklichkeit. Hrsg. von Otto-Heinrich Elias u.a. Köln, Weimar, Wien, 1996, lk 280–281.

⁵⁴ Allgemeine Literatur-Zeitung, Intelligenzblatt, 1790, nr 81, vg. 660.

⁵⁵ Olgu võrdluseks öeldud, et mõnede Saksamaa raamatukaupluste kataloogid sisaldasid koguni kümneid tuhandeid teoseid. Johann Goldfriedrich, Geschichte des Deutschen Buchhandels. Bd.3, Leipzig, 1909, lk 541–542.

⁵⁶ Vt Paul Raabe, Zum Bild des Verlagswesens in Deutschland in der Spätaufklärung. Dargestellt an Hand von Friedrich Nicolais Lagerkatalog von 1787. – Buchhandel und Literatur. Festschrift für Herbert G. Göpfert zum 75. Geburtstag am 22. September 1982. Hrsg. von R.Wittmann und B.Hack. Wiesbaden, 1982, lk 129–153.

⁵⁷ Revalische Wöchentliche Nachrichten, 1790, nr 2.

⁵⁸ 19. sajandi algul asus Glehn elama Paidesse, kus ta 12. novembril 1832 suri. Henning von Wistinghausen, Die Kotzebue-Zeit in Reval..., lk 287; Lexikon des gesamten Buchwesens, Bd.3, Lfg.19. Stuttgart, 1990, lk 186–187 (Paul Kaegbein).

⁵⁹ TLA, f 230, n 9-1, s 17, lk 54–55, 76–77; Tallinna kodanikeraamatus on Tartumaalt pärinev Bornwasser registreeritud 23. juunil 1782. Das Revaler Bürgerbuch 1710–1786, hrsg. von Georg Adelheim. Reval, 1934, lk 121.

Hoolimata kirjanduse suhteliselt suurest valikust, ei rahuldanud Glehni raamatukauplus veel pretensioonikamate kaasaegsete nõudmisi. Allgemeine Literatur-Zeitungi Tallinna kirjasaatja on selles suhtes väga kriitiline: "Siin linnas on ainult üks raamatu- ja kunstiaäri: ta ei kuulu silmapaistvate hulka ja vaevalt kunagi saavutabki sellise taseme, sest rahapuudusel ei ole käive suur ja tal puuduvad ka oma kirjastuse raamatud."⁵⁴ Muidugi võis mõnele nõudlikumale lugejale, kes võrdlesid Glehni raamatukauplust Saksamaa suuremate raamatukauplustega, tunduda Tallinna raamatuäri veel väga puudulikuna.⁵⁵ Kuid Glehni raamatukaupluse kriitika tundub siiski liiga noriv, sest näiteks kuulsa Berliini kirjastaja ja raamatukaupmehe Friedrich Nicolai raamatuladu ei olnud Tallinna alles oma tegevust alustanud raamatukauplusest palju mahukam. Nicolai raamatukaupluse 1787. aasta kataloog loetles ühtekokku 5492 teost, mis olid jaotatud 24 eri klassi.⁵⁶ Kataloogi ülesehitus on üsna sarnane Glehni omale, võib-olla oli Berliini raamatukauplus Tallinna raamatukaupmehele isegi eeskujuks.

Paraku osutusid tundmatu kirjasaatja pessimistlikud prognoosid raamatukaubanduse madala käibe kohta Eestimaal prohvetlikuks, sest artikli ilmumise ajaks oligi Glehn juba oma raamatuärist loobunud ja loovutanud selle 1790. aasta alguses Peter Gottlieb Bornwasserile.⁵⁷ Glehnile võis tõepoolest saatuslikuks saada Eestimaa raamatuturu väiksusest johtuv vähene läbimüük, mis laiahaardelisel raamatulao komplekteerimisel viis peatselt rahalistesse raskustesse. Glehni äritegevuses ei olnud pealegi raamatukaubandus esimesel kohal: lisaks raamatukauplusele oli ta veel nahavabriku ja tuuleveski omanik, mille ta paar aastat pärast oma raamatuäri likvideerimist samuti maha müüs.⁵⁸

Glehni järeltulija Peter Gottlieb Bornwasser oli varem töötanud sellina oma venna Johann Christiani siidiäris. Venna surma järel taotles ta 21. juunil 1782 raelt kodanikuõigusi ja luba siidiäri jätkata. Oma supliigis mainib Bornwasser ühtlasi, et ta on neli aastat Peterburis kaupmees Wilhelm Casseli juures täiendanud end ka raamatukaubanduse alal.⁵⁹ Jääb eba-

selgeks, millal Bornwasser siidiarilt raamatukaubandusele ümber orienteerus. Friedrich Puksoo väitel on Bornwasser varem veel töötanud Illigi ja Glehni raamatukaupluse sellina⁶⁰, 1785. aastal, veel enne Glehni raamatu- ja kunstiäri rajamist, on Bornwasser juba ka iseseisvalt raamatuid müütnud ja pidanud laenuraamatukogu.⁶¹

Bornwasseri raamatukauplus saavutab stabiilsuse ja jääb tegutsema kuni omaniku surmani 25. märtsil 1824. Bornwasser hakkab kohe pärast Glehni raamatulao ülevõtmist oma raamatuäri agaralt välja kujundama ja lubab lugejatele tellida uut kirjandust Saksamaalt ja Peterburist.⁶² Järgnevates ajalehe aastakäikudes on korduvalt avaldatud nimekirju Bornwasseri juures saada olevatest raamatutest, samuti on ta klientidele pakkunud oma kaupluse katalooge. Paraku on säilinud kõigest 1803. aasta kataloog⁶³, kuid selle põhjal võib siiski teha järeldusi ka raamatukaupluse tegevuse kohta 18. sajandi lõpukümnendil.⁶⁴ Kataloogis on loetletud 3090 teost, kuid seal on ühtlasi märgitud, et saadaval on ka veel Glehni raamatukauplusest järele jäänud raamatud. Seega võis Bornwasserile kuuluda kokku ligi 5000–6000 teost. Pilt on umbes samasugune nagu Glehni raamatukaupluseski, silma torkab vaid kooli- ja lastekirjanduse (13%) osatähtsuse suurenemine, mida ilmselt oli kõige kergem turustada. Filosoofilise kirjanduse osas on hoomatav Kanti filosoofiat käsitleva sekundaarkirjanduse rohkus. Kindlasti arvestas Bornwasser siin talle tuntud kohalike filosoofiahuvilistega. Üks neist võis olla Tallinna gümnaasiumi professor Ernst August Wilhelm Hörshelmann, kes on avaldanud Kanti tunnustava, kuid temaga mõnes osas polemiseeriva kõne.⁶⁵

Ka Bornwasser oli peamiselt raamatukaupmees, kuid mingil määral on ta olnud tegev ka kirjastajana. Näiteks on ta kogunud ette- tellimusi ühe Venemaa seaduste alfabeetilise kogu kirjastamiseks, andnud välja ühe vene keelest tõlgitud õiguslaselise sõnaraamatu.⁶⁶ 1794. aastal kogus Bornwasser ette- tellijaid tuntud rahvaalgustaja Friedrich Gustav Arveliuse kirjutatud esimese eestikeelse näidendi "Ramma Josepi Jubilei, üks rõmo ja

õppetusse mäng, ühhes jones" kirjastamiseks, kuid see ettevõtmine ebaõnnestus ning kultuurilooliselt nii huvitav käsikiri ei näinud kunagi trükkivalgust ja läks ilmselt kaduma. On arvatud, et näidendi ilmumata jäämise põhjustas ette- tellijate vähesus⁶⁷, mille üle Tallinna kuulutuslehes 6. märtsil 1794 kurdetakse. Kuid otsustavaks sai siin hoopis Eestimaa tsiivilkuberner Heinrich Johann v. Wrangelli keeld 25. aprillil 1794, mille vastu ei aidanud ka Arveliuse selgitused näidendi rahvaalgustusliku eesmärgi kohta.⁶⁸

Kõik Tallinna raamatukaupmehed Illig, Glehn ja Bornwasser ning raamatuköitjad Dienes ja Boldt pidasid veel laenuraamatukogusid, millega teenisid lisa oma raamatuäri ja löid lugemisvõimalusi ka madalama ostujõuga linnaelanikele.⁶⁹

Pärisraamatukaupmehed ei suutnud raamatuköitjaid veel raamatuturult välja tõrjuda. 1766. aastal on Tallinna raamatuköitjad ühinenud omaette tsunfti (Buchbinderamt). Tsunfti asutamist põhjendatakse vastuvõetud skraas kohalike raamatuköitjate arvukuse tõusuga, kuid tegelikult võis tsunfti rajamise üheks põhjuseks olla raamatuköitjate tüli

⁶⁰ Friedrich Puksov, Eesti raamatu arengulugu, lk 139.

⁶¹ Revalische Wöchentliche Nachrichten, 1785, nr 2.

⁶² Revalische Wöchentliche Nachrichten, 1790, nr 2.

⁶³ Verzeichniß der Bücher, welche nebst vielen andern, in der Buchhandlung von Peter Gottlieb Bornwasser in Reval um beygesetzte Preise zu haben sind. Nach Classen geordnet. Reval, 1803. (273 lk, hind 40 kop.). Eksemplar asub Eesti Akadeemilise Raamatukogu Baltika osakonnas.

⁶⁴ Johann Christoph Petri, kes hästi tundis 18. sajandi lõpu aegse Eestimaa kultuuriolusid, tõstab esile Bornwasseri raamatukaupluse head kirjandusvalikut, mida põhiliselt telliti Saksamaalt. Allgemeiner Litterarischer Anzeiger, 1801, vg. 1070.

⁶⁵ Geständnisse und Wünsche, die Kantische Philosophie betreffend. Ein Programm. Reval, 1789.

⁶⁶ Revalische Wöchentliche Nachrichten, 1791, nr 47; 1792, nr 25.

⁶⁷ Vrd Hans Treumann, Vanemast raamatukultuuriloost. Tallinn, 1977, lk 67.

⁶⁸ Tiiu Reimo, Book Trade..., lk 51.

⁶⁹ Vt Indrek Jürjo, Lesegesellschaften in den baltischen Provinzen im Zeitalter der Aufklärung. Mit besonderer Berücksichtigung der Lesegesellschaft von Hupel in Oberpahlen. – Zeitschrift für Ostforschung, 1990, lk 550–555.

Illigiga. Tallinna raamatuköitjate skraa, mis suuresti lähtus Riia raamatuköitjate omast, § 20 sätestab ka raamatuköitjate õiguse raamatukaubandusega tegelda: "Nii kaua kuni raamatukaubandus ei ole end siin veel korralikult sisse seadnud ja siia ei ole asunud rohkem raamatukaupmehi, kes suudaksid linna ja maad piisavalt varustada, jääb raamatuköitjatele vabadus nii köidetud kui köitmata raamatuid müütada. Kui aga raamatukaupmeeste arv selles kohas peaks suurenema, siis jätab Kõrgeauline Raad endale õiguse vastavalt oludele siin muudatusi teha."⁷⁰

Tallinna magistraat aga ei reguleerinud seda tüliküsimust kunagi ja Tallinna raamatukaubanduses olid professionaalsed raamatukaupmehed ja raamatuköitjad edaspidigi konkurendid. Raamatuköitjate üldine arvukus neil aegadel on seletatav saksa raamatukaubanduse tavaga paisata raamatuid müügiele köitmata, raamatute brošeerimist ja köitmist enne müüki hakati juurutama alles 18. sajandi lõpul.⁷¹

Enamik Tallinna raamatuköitjaid ei olnud siiski aktiivsed raamatukauplejad. Tallinna raamatuköitjatest paistsid sel alal silma Gottlieb Wilhelm Boldt ja Johann Gerhard Dienes, kes mõlemad alustasid 1780. aastate algul ka raamatute müüki. Nad andsid regulaarselt välja ka oma müügikatalooge ja avaldasid Tallinna kuulutuslehes ohtralt saabunud uudiskirjanduse loendeid. Ka raamatuköitjate poolt pakutava kirjanduse valik oli mitmekesine: tol ajal massiliselt levima hakanud ajaviitekirjanduse kõrval leidub neis nimekirjades ka teaduslikku kirjandust ja kõrgväärtuslikku belletristikat. Dienesi ja Boldti kataloogid ei

ole säilinud, kuid Paul I aegse tsensuuri korraldusel koostatud nimekirjade alusel saab köitjate raamatuvaramust tervikliku ülevaate.

Dienesi raamatuladu koos laenuraamatukoguga sisaldas 471 teost, neist enamik ühes eksemplaris.⁷² Rohkem eksemplare oli mõnest populaarsemast teosest või põllumajanduslikest käsiraamatutest. Valik ei olnud nii representatiivne kui näiteks Glehni raamatukaupluses, kuid võimaldas osta nii harivat, praktilist kui ka meelelahutuslikku kirjandust.

18. sajandi viimasel kolmandikul sünnib Saksamaal omaette kirjandusžanrina lastekirjandus. Hulgaliselt avaldatavad uudsed õpikud ning lugemikud lastele ja noorsoole kujutavad endast algusest peale mitte ainult pedagoogilist, vaid ka ärilist üritust.⁷³ Tallinnas oli Dienes esimene, kes hakkas läbi viima spetsiaalset laste- ja noorsookirjanduse jõulumüüki.⁷⁴ Järgnevatel aastatel muutus lastele jõuluringiks raamatute pakkumine Tallinna raamatumüüjate üldiseks tavaks. Lasteraamatute jõulumüügis kajastub ühtlasi uusajal pikamööda maksvusele pääsenud nägemus lapsest kui erilist vaimset ja hingelist kujundamist vajavast olendist, mis arenes lõplikult välja pedagoogilise rõhuasetusega valgustusliikumises. Lastele pakuti kümnete raamatute kaupa kingituseks meelelahutuslikku ja õpetlikku lektüüri, millest võiks esile tõsta looduslähedast kasvatust propageeriva Campe arvukaid teoseid, Rochowi "Kinderfreund'i", Weiße moraliseerivaid lasteajakirju ja filantropismi väljapaistvaima esindaja Basedowi peateost "Elementarwerk".

Boldti raamatuladu sisaldas kokku 486 teost.⁷⁵ Siin leidub kooliraamatuid, populaarteaduslikke teoseid ja igapäevaelus vajaminevaid praktilisi käsiraamatuid. Boldti raamatulaos oli ka hulk seismajäänud vanemat kirjandust sajandi esimesest poolest. Tema järeltulijal Johann Samuel Boldt juunioril oli ainult mõnikümmend raamatut.⁷⁶ Raamatuköitja Johann Quirinus Rabe omandusest annab pildi pärast tema surma koostatud raamatute oksjoninimekiri.⁷⁷ Kokku on seal loetletud 499 teost, millest suur osa on kooliraamatud, eelkõige keeleõpikud ja grammatikad, kuid ka väärtkirjanduse osakaal on arvestatav.

⁷⁰ TLA, f 190, n 2, s 477, l 19.

⁷¹ Johann Goldfriedrich. Geschichte des Deutschen Buchhandels. Bd. 3, Leipzig, 1909, lk 341–342.

⁷² Eesti Ajaloarhiiv (edaspidi EAA), f 29, n 7, s 21, l 38–53.

⁷³ Vt Wolfgang Promies, Kinderliteratur im späten 18. Jahrhundert. – Hansers Sozialgeschichte der deutschen Literatur vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Bd.3/2, München/Wien, 1980, lk 765–831, 924–938.

⁷⁴ Revalische Wöchentliche Nachrichten, 1791, nr 49, 50.

⁷⁵ EAA, f 29, n 7, s 21, l 70–79.

⁷⁶ Samas, l 80–82.

Kuigi raamatukõitjatel leidis kirjandust ka harituma ja nõudlikuma lugeja jaoks, said nad oma suurema sissetuleku ikkagi laiema lugejaskonna poolt kõige enam nõutud kooli- ja usulise tarkkirjanduse ning kalendrite müügist. Mõlema Boldti raamatulaost ongi neist aruande koostanud tsensori hinnangul põhi-osa moodustanud "piiblid, jutluse- ja lauluraamatud ning katekismused ja aabitsad protestantlike koguduste ja koolide jaoks, osalt saksa, osalt eesti keeles".⁷⁸ Kuigi eestikeelse kirjanduse nimetuste arv oli väike – Dieneses raamatulaos ainult 12 teost – oli selle läbimüük, suuremaid tiraaže arvestades, küllalt suur. Ka eespool tsiteeritud Allgemeine Literatur-Zeitungi kirjasaatja hindab eestikeelse kirjanduse ostjaskonda kõige suuremaks.

Eestikeelseid raamatuid müüsid ka talurahvakauplused, mida talupojad teiste ostuvõimaluste kõrval kaldusid eelistama, sest siit sai osta raamatu koos muu talus vaja mineva kaubaga.⁷⁹ Talupoegadele müütasid raamatuid veel iga sorti rändkaupmehed, kes kaubitsevad rahvaliku kirjandusega nii maal kui ka linnas. Neil nn kolportööridel on kuni 19. sajandi esimese pooleni suuri teeneid rahvaliku lugemisvara levitamisel Saksamaa kolkapiirkondades, kus trükikojad ja raamatukauplused sootuks puudusid. Kolportööride kultuurilisi teeneid on hakanud alles tagantjärele hindama raamatuajaloolased, valgustusaja avalikkus ja raamatukauplejad on kolportööride tegevusse suhtunud põlgusega.⁸⁰ Varjamatut põlgust on tunda ka Riia trükkali Samuel Lorenz Frölichi kaebekirjas raele 1743. aastal, kus ta palub rändkaubitsejate vastu, kes ilma raamatukauplemise privileegita levitavad oma kirjavara kõikides Liivimaa linnades ja ka mõisates, ranged abinõud tarvitusele võtta.⁸¹

Saksa kultuuriruumi kuuluvas Baltikumis oli 18. sajandil venekeelsete raamatute osatähtsus raamatukaubanduses peaaegu olematu. Glehni ja Bornwassereri raamatukaupluste kataloogides puudubki venekeelne kirjandus sootuks. Ajaleheveergudel võib üksikuid teateid venekeelsete raamatute müügi kohta siiski kohata: keegi eraisik on müügile pakunud vene leksikone ja matemaatikaõpikuid⁸²; 28. jaanuaril 1790 kuulutab Dienes, et tal on

uusimat venekeelset kirjandust mitmest teadusvallast ning ta võtab vastu ka venekeelse kirjanduse tellimusi; mõned korrad on keegi pakunud müüa Peterburi kalendrit.

Venekeelse kirjanduse minimaalne osakaal Tallinna raamatukaubanduses annab tunnistust Eestimaa vene elanikkonna, kuhu 1782. aastal ametlikel andmetel kuulus ikkagi 3366 inimest⁸³, madalast kultuuritasemest, ühtlasi demonstreerib see ka saksa keele vankumatut positsiooni Läänemere-provintside kultuurielus, mida ka asehalduskorra aegsed teatavad püüdlused vene keele osatähtsuse suurendamise suunas ei olnud suutnud kõigutada. Kuigi asehalduskorra mõned aspektid kujutavad endast sajand hiljem alanud venestuse eelmängu, ei saa vaadeldaval rahvusteadvuse ärkamise eelsel ajastul veel rääkida mingist saksa-vene rahvuslikust vastuolust. Otse vastupidi, Balti provintssides valitses valgustusajastul kõrgendatud Venemaa patriotism. Samuti ei anna raamatukaupluste kataloogid mingit alust kõnelda huvi puudumisest Venemaa vastu, sest seal leidub hulgaliselt nn Rossicat, s.t Venemaad käsitlevat võõrkeelset kirjandust ja ka vene autorite saksakeelseid tõlkeid.

Raamatute omandamiseks oli Tallinna elanikel veel mitmeid muidki võimalusi. Kuigi ka kohalike raamatukauplejate kaudu oli võimalik siin puuduvaid raamatuid välismaalt tellida, eelistasid mitmed ostjad endale ise Saksamaalt kirjandust tellida. 18. sajandi esimesel poolel, kui pietismil oli Eestimaal väga tugev mõju, telliti hulgaliselt usulist kirjandust otse Hallest. Tallinna toomkiriku pastor Albert Anton Vierorth saatis Hallese korduvalt soo-

⁷⁷ Verzeichniß von Büchern, welche in den Rabschen Sterbhause für billige Preise zu haben sind. Reval, 1781.

⁷⁸ EAA, f 29, n 7, s 21, l 23p.

⁷⁹ Friedrich Puksov, Eesti raamatu arengulugu, lk 135.

⁸⁰ Rudolf Schenda, Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910. Frankfurt am Main, 1970, lk 267.

⁸¹ Arend Buchholtz, Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1588–1888. Riga, 1890, lk 190–191.

⁸² Revalische Wöchentliche Nachrichten, 1787, nr 21.

⁸³ Revalische Wöchentliche Nachrichten, 1782, nr 33.

jaskonda.⁹⁴ Seetõttu oli ettetellijate arv eba-proportsionaalselt suur just saksa kultuuri äärealadel: raamatus publitseeritud subskri-bentide nimekirjas leiduvad 30 tallinlase (pea-miselt literaatide ja aadlike, sh ka naiste) nimed.⁹⁵ Sealjuures oli Tallinn Klopstocki ettevõtmises veel tagasihoidlikult esindatud, kui arvestada, et väikesest Miitavist tuli kogu-ni 140 subskribenti, Riias 48 ja ka mitmed Bal-timaade väikelinnad toetasid kuulsa saksa luu-letaja üritust. Klopstockile endale kujunes publikatsioon ettetellijate suure arvu tõttu kasulikuks, kuid lugejatele valmistas tema "Õpetlastevabariik" oma raskepärase sisuga hiljem pettumuse.

Tallinnas oli veel mitmeid aktiivseid kir-janduse tellimuste vahendajaid, nagu eespool-mainitud toomkooli professor Carpov ja güm-naasiumi professor Ernst August Wilhelm Hörschelmann, kes kogusid ettetellimusi Sak-samaa raamatuturu toodetele. Kindlasti leidis Carpov tellijaid Rousseau 24-kõitelisele teos-tekogule⁹⁶ ja Voltaire'i prantsuskeelsetele ko-gutud teostele 80 köites⁹⁷, sest nende hind oli hämmastavalt odav: Rousseau teoste üks köi-de maksis 30 kopikat, Voltaire'i oma 40 kopi-kat. Võrdluseks olgu öeldud, et Tallinna kuu-lutuslehe üks number maksis viis kopikat.

Erinevatesse sotsiaalsetesse rühmadesse kuuluvate lugejate ostuvõimalused sõltusid muidugi paljuski raamatu hinnast. 18. sajan-di teise poole lugemisboomiga kaasnes ka raamatuhindade suur tõus. Baltimaades olid Hupeli hinnangul raamatu hinnad transpor-dikulude tõttu veel umbes 8 protsenti kõrge-mad.⁹⁸

Glehni ja Bornwassereri raamatukaupluste kataloogide sirvimine annab ettekujutuse seal pakutava lugemisvara erinevatest hindadest. Hinna amplituud võis ulatuda 10-kopikasest raamatukesest mitukümmend rubla maksva luksusteoseni. Toogem mõned näited maail-makirjanduse ja balti valgustuskirjanduse täht-teoste hindade kohta Glehni ja Bornwassereri raamatukauplustes: Herderi "Inimkonna aja-loo filosoofia ideed" kahes köites maksis 2 rub-la 15 kopikat, Beccaria "Kuritööst ja karistu-sest" – 1 rubla 90 kopikat, Montesquieu 4-kõi-teline "Seaduste vaim" – 6 rubla, Rousseau 4-

kõiteline "Uus Heloïse" – 5 rubla 50 kopikat, Goethe "Noore Wertheri kannatused" – 65 kopikat, Merkeli "Lätlased" – 2 rubla 70 kopi-kat, Petri kolmekõiteline "Eestimaa ja eestla-sed" – 9 rubla 30 kopikat. Erinevalt tänapäe-vast ei olnud ajaviitekirjandus teaduskirjandu-sest oluliselt odavam.

Suuremate raamatuostjatena võivad Eesti-maal kõne alla tulla eelkõige aadlikud, literaa-did ja kaupmehed. Aadli ostuvõime tõusust sajandi teisel poolel oli juba juttu, kaupmees-te sissetulekud olid väga erinevad, kuid jõu-kamale osale kaupmeestest ei olnud raama-tute ostmine märkimisväärne rahaline probleem. Raamatukauplejate kindla klientuuri moodustas Balti provintssides hästi tasustata-v haritlaskond, kellest eriti hea sissetulekuga paistsid silma pastorid.⁹⁹ Ka käsitöölise tee-nistus oli Baltikumis kõrgem kui nende seisu-sekaaslastel Saksamaal, isegi sellide sissetu-lek võimaldanuks neil soovi korral tagasihoid-liku raamatukogu soetamist.¹⁰⁰ Kuid üldiselt jäid käsitöölised truuks oma traditsiooniliste-le piiratud lugemisharjumustele.

Professor Hörschelmann märgib oma fingeritud kirjavahetuses "Briefe über Reval", et nii mõneski Tallinna aadellikus ja kodanli-kus kodus oli olemas rikkalik ja maitsekalt

⁹³ Vrd Johann Goldfriedrich, *Geschichte des Deutschen Buchhandels*. Bd.3, Leipzig, 1909, lk 139–149.

⁹⁴ Vrd Helmuth Kiesel, Paul Münch, *Gesellschaft und Literatur im 18. Jahrhundert*. München, 1977, lk 151.

⁹⁵ Friedrich Gottlieb Klopstock, *Die deutsche Gelehrtenrepublik*. Theil 1, Hamburg, 1774, lk 58–59.

⁹⁶ *Revalische Wöchentliche Nachrichten*, 1782, nr 7.

⁹⁷ *Revalische Wöchentliche Nachrichten*, 1784, nr 41.

⁹⁸ Vt *Wegen der Bücher-Preise in Livland*. In: *Nordische Miscellaneen*, 1786, St.11–12, lk 448–452.

⁹⁹ Rikkalikult andmeid balti literaatide sissetule-kute ja elatusaseme kohta toob Heinrich Bosse, *Die Einkünfte kurländischer Literaten am Ende des 18. Jahrhunderts*. – *Zeitschrift für Ostforschung*, 1986, lk 516–594.

¹⁰⁰ Näiteks müürsepaselli päevapalk Tallinnas 1787. aastal oli 45 kopikat, tiseriselil 36 kopikat. Otto-Heinrich Elias, *Reval in der Reformpolitik Katharinas II. Die Statthalterschaftszeit 1783–1796*. Bonn, Bad Godesberg, 1978, lk 158.

valitud raamatukogu.¹⁰¹ Nii mõnigi eraraamatukogu võis olla oma aja kohta vägagi mahukas. Näiteks superintendent Joachim Friedrich Hartmannile kuulus 1616 valdavalt teoloogilise ja filosoofilise sisuga teost.¹⁰² Tallinlaste pärandinimestikud tõendavad, et raamatuostu võimalusi ei jäetud kasutamata ja suuremaid või väiksemaid raamatukogusid leidis paljudes kodudes. Neis pärandinimestikes leiduvaid raamatunimekirju on viimasel ajal uurinud Raimo Pullat, kelle statistilised kokkuvõtted vaid kinnitavad eelpool toodud üldistusi: 18. sajandi keskpaigast peale tõusis järsult ka raamatute arv Tallinna kodudes ja vähenes usulise kirjanduse osakaal ilmaliku kirjanduse arvel. Ootuspäraselt leidis rohkem raamatuid literaatide, raeliikmete ja ka kaupmeeste kodudes, käsitöölise raamatukogud olid väiksemad ja seal domineeris usuline ning praktiline tarbekirjandus.¹⁰³ Analoogseid tendentse on Tartu pärandinimestike raamatunimekirju uurinud Kaja Noodla täheldanud Tartu kodudes 18. ja 19. sajandi vahetusel.¹⁰⁴

Lõpuks vaadelgem ka tsensuuri, millel on raamatukaubanduses tähtis ja sageli ka pidurdav roll. Saksamaal olid 17. ja 18. sajandil kolm peakriteeriumi, mis kujundasid tsensuuri, rii-

gihuvide, religiooni ja "heade kommete" kaitse. 17. sajandil ja 18. sajandi algul oli esimesel kohal teoloogiline tsensuur, sest ilmalikud instantsid nägid religioonis eelkõige süsteemi stabiliseerivat faktorit. Poliitilise tsensuuri tähendus oli kaugelt tagasihoidlikum, võrreldes järgnevate sajandite brošüüri- ja ajalehesõdades politiseeritud avalikkusega, ja selle surve kaasaja trükisõnale veel suhteliselt vähe hoomatav.¹⁰⁵

Saksa Rahvuse Püha Rooma keisririigi territoriaalne ja konfessionaalne killustatus tings ka tsensuuripoliitika suure regionaalse erinevuse.¹⁰⁶ Teatava ühtsuse tsensuuripoliitika le andsid keisririigi tsensuurimäärused, mis olid aluseks ka maahärrade tsensuurikorraldustele, ja tsensuurikomisjonid Frankfurdi ja Leipzigi raamatumessidel, mis suutsid veel 18. sajandilgi autoritele ja kirjastajatele piisavalt raskusi valmistada. Tsensuuri rangus sõltus absolutismi ajastul suuresti valitseja maailmavaatest: Preisimaal järgnes militaarse "sõdur-kuninga" Friedrich Wilhelm I režiimile Friedrich II valgustusesõbralik ajastu aastatel 1740–1786, mis religioosse kirjanduse osas oli eriti liberaalne. Vabameelsem tsensuur valitses õnneks ka Saksimaal ja teistes Põhja-Saksamaa

¹⁰¹ Revalische Wöchentliche Nachrichten, 1782, nr 12. Kultuurilooliselt huvipakkuvad kirjad on hiljem uuesti avaldanud Claus v. Hoerschelmann, Revaler Briefe 1781/1782. – Baltische Hefte, 1965, Bd.11, lk 134–149.

¹⁰² Verzeichniß der hinterlassenen Bibliothek des weiland Herrn Superintendenten J. F. Hartmann. Reval, 1809.

¹⁰³ Raimo Pullat, Buch und Leser im Reval des 18. Jahrhunderts. In: Aufklärung in den baltischen Provinzen Russlands. Ideologie und soziale Wirklichkeit. Hrsg. von Otto-Heinrich Elias u.a. Köln, Weimar, Wien, 1996, lk 229–253. Artikkel, mis baseerub 167 läbitöötatud varandusinventari andmetele, kujutab endast vaheetappi suuremas uurimuses, kus Pullat lubab, kvantitatiivsele materjalile toetudes, esitada uusi kvalitatiivseid seisukohti. Artiklis esitatud tabelid Tallinna varandusinventarides leiduvate raamatute kohta, mis tuginevad niigi fragmentaarsele ja vaid osaliselt kasutatud allikabaasile, on aga kaheldava väärtusega. Nii näitavad Pullati arvutused, et 18. sajandi viimasel veerandil vähenes raamatute arv Tallinna kodudes järsult eelmise veerandiga võrreldes – 2583 raamatult 1004-le (lk 240). Selle kummalise kul-

tuurilanguse fenomeni kohta, mis nagu vastandaks Tallinna raamatuloo arengut üleeuroopalisele raamatutoodangu kasvutendentsile, ei esita Pullat aga ühtki seletust ega kommentaari. Tallinna kaupmeeste kodudes 18. sajandi esimesel poolel veel kasinalt leidunud raamatute nimekirju võib leida ka Raimo Pullati koostatud Tallinna saksa kaupmeeste varandusinventaride nimekirjas. Vt Die Nachlaßverzeichnisse der deutschen Kaufleute in Tallinn 1702–1750. Bearbeitet von Raimo Pullat. Tallinn, 1997.

¹⁰⁴ Vrd Kaja Noodla, Raamat Tartu kodudes XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul. – Keel ja Kirjandus 1980, lk 547–555.

¹⁰⁵ Johann Goldfriedrich, Geschichte des Deutschen Buchhandels. Bd.2. Leipzig, 1908, lk 461.

¹⁰⁶ Tsensuuriolude kohta Saksamaal 18. sajandil. Vt Johann Goldfriedrich, Geschichte des Deutschen Buchhandels. Bd.3, Leipzig, 1909, lk 343–434; Helmuth Kiesel, Paul Münch, Gesellschaft und Literatur im 18. Jahrhundert. München, 1977, lk 104–123; Dieter Breuer, Geschichte der literarischen Zensur in Deutschland. Heidelberg, 1982, lk 86–145.

piirkondades, kuhu Baltimaade raamatuturg oli orienteeritud. Lõuna-Saksamaal, eriti Baieris, oli tsensuur rangem ja hakkas nõrgenema alles valgustatud absolutismi reformide mõjul. Kõige tolerantsem oli keiser Joseph II tsensuuripoliitika Austrias aastatel 1780–1790, mis lähenes juba täielikule trükivabadusele. Prantsuse revolutsioon kutsus kogu Saksamaal uuesti esile reaktsiooni ja piirangud trükivabadusele.

Tsensuuri areng on tavaliselt otsesõltuvuses kirjanduse ja trükisõna üldisest arengust, mistõttu 18. sajandi Vene tsensuur oli veel embrüonaalses staadiumis ja institutsionaliseeritud tsensuuripoliitika kujunes lõplikult välja alles Aleksander I valitsemisajal.¹⁰⁷ 18. sajandi tsaaririigi tsensuuripoliitika piirdus üksikute restriktiivsete sekkumistega. Paleepöörete ajastul keelustati kukutatud valitsejate ja nende favoriitide kohta käivaid raamatuid. Ka Eestimaa kubermanguvalitsus on 26. aprillil 1743 kinnitanud keisrinna Jelizaveta ukaasi, millega kohustati kokku korjama ja ära põletama Saksamaal trükitud Bironi, Münnichi ja Ostermanni elulood.¹⁰⁸ Katariina II on kohe pärast trooniletõusmist Venemaal keelustanud välismaal ilmunud raamatud oma troonilt kukutatud abikaasa Peeter III kohta. Kuid tegelikult ei peetud ka neist korraldustest rangelt kinni ja kõik eespool nimetatud raamatud olid Eestis lugejatele saadaval.¹⁰⁹

Üldiselt oli Katariina II kultuuripoliitika raamatusõbralik, mida kinnitab ka tsensuurialase arhiivimaterjali äärmine nappus tema valitsusajal. Oma ukaasiga 15. jaanuarist 1783 lubas Katariina II vabalt eratrükikodasid asutada. Trükikoda tuli vaid registreerida politseiavalitsuses, kelle võimkonda läks ka raamatute eeltsensuur.¹¹⁰ Samuti oli raamatute sisesevedu Venemaal Katariina II ajal tollivaba.

Kohapeal trükitava kirjanduse osas polnud Tallinnas 18. sajandil mingit selget süsteemi. Veel kehtisid Rootsi seadused, mille järgi tsensuuri trükikoja üle teostasid linna poolt määratud isikud. 1726. aasta gümnaasiarhide kolleegiumi otsuse kohaselt kontrollis ilmalikku kirjandust iga-aastane gümnaasiumi rektor, vaimuliku sisuga teosed vaatas läbi gümnaasiumi teoloogiaprofessor, kalendreid ja alma-

nahhe tsenseeris aga matemaatikaprofessor, kes ei allunud selles küsimuses linnale, vaid kindralkubermangu asutusele.¹¹¹ Kõik väljastpoolt Tallinna linna või ka Toompeal elanikelt esitatud teosed kuulusid Eestimaa konsistooriumi järelevalve alla. 1741 määras konsistoorium peatsensoriks toomkiriku ülempastor Christoph Friedrich Mickwitzi, eestikeelse kirjanduse tsensoriks pastor Anton Thor Helle ja rootsikeelsete raamatute tsensoriks rektor Calixtuse. 1750 sai tsensoriks toomkiriku ülempastor Johann Georg Tidebühl.¹¹²

1780. aastatel süvenes Katariina II umbusk Novikovi kirjastustegevuse vastu Moskvast, kes avaldas hulgaliselt vabamuurlikku tõlkekirjandust. Keisrinna korraldusel kontrollis Sinod 1787. aastal Venemaa raamatukaupluste ja trükikodade kirjavarat, et välja selgitada õigeusu dogmasid riivavat lektööri,¹¹³ kuid Balti provintse see aktsioon arvatavasti üldse ei puudutanud.

Kohati on Läänemere-provintside lödvad tsensuuriolud lausa kardinaalselt erinenud selle maa oludest, kust kirjandust imporditi. Kui reaktsiooniline Preisi kuningas Friedrich Wilhelm II, vastandina oma vabameelsele eelkäijale Friedrich Suurele, kehtestas range tsensuurirežiimi, siis oli Hartknoch 1794. aastal sunnitud oma Berliini komisjonäriaga ärisidemed katkestama ja endale raamatuid üle

¹⁰⁷ Tsensuuriolude kohta Venemaal 18. sajandil kokkuvõtlikult vt W. Gesemann, Grundzüge der russischen Zensur im 18. Jahrhundert. In: Buch- und Verlagswesen im 18. und 19. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte der Kommunikation in Mittel- und Osteuropa. Hrsg. von Herbert G. Göpfert u.a. Berlin, 1977, lk 60–77; Gary Marker, Publishing, Printing, and the Origins of Intellectual Life in Russia, 1700–1800. Princeton, 1985, lk 212–232.

¹⁰⁸ Tiiu Reimo, Tsensuurist Eestis XVIII sajandil. – Keel ja Kirjandus 1997, lk 606.

¹⁰⁹ Saksamaal trükitud raamatut Peeter III kohta loeti mingeid repressioone kartmata Hupeli lugemisseltsis Põltsamaal. Indrek Jürjo, Lesegesellschaften in den baltischen Provinzen im Zeitalter der Aufklärung. In: Zeitschrift für Ostforschung, 1991, lk 38–39.

¹¹⁰ Tiiu Reimo, Tsensuurist Eestis... lk 608.

¹¹¹ Friedrich Puksoo, Jacob Johann Köhler..., lk 12.

¹¹² Samas, lk 13.

¹¹³ Gary Marker, Publishing..., lk 221–222.

Lübecki saata laskma.¹¹⁴

Kogu Euroopas tugevdas tsensuuri Prantsuse revolutsioon ja kartus revolutsiooniideede levimise ees. Selleks kartuseks ei puudunud alus ka Tallinnas, sest raamatuid Prantsuse revolutsiooni kohta pakuti siinses kuulutuslehes korduvalt müüa. Bornwasser pakus lugejatele mitmeid käsitlusi Bastille' kindlusest Prantsuse revolutsiooni ajal, nende hulgas Miitavi professori Joachim Christoph Friedrich Schulzi Saksamaal laialdase populaarsuse saavutanud "Suure Prantsuse revolutsiooni ajalugu".¹¹⁵ Prantsuse revolutsiooni lugejatele tutvustamisel ei jäänud Bornwasserile alla ka raamatuköitjad: Dienes reklaamis raamatut Prantsuse sõjateatri kohta¹¹⁶, Boldt sen Campe revolutsiooni jaatavat "Briefe aus Paris" ja Mirabeau kirju¹¹⁷, Boldt jun ühe Peterburi sakslase poolt koostatud ülistuslaulu tapetud Marat'le.¹¹⁸ Nende raamatute avalik reklaamimine ajalehes näitab, et mingeid võimudepooseid repressioone ei osatud Prantsuse revolutsiooni algaastatel veel kartagi.¹¹⁹

Kuid selline raamatukaubandusele soodus olukord muutus järsult Katariina II viimasel valitsusaastal kehtestatud uue tsensuurikorraldusega, mis Paul I ajal võttis üliiranged mõõtmel. 1795. aasta detsembrist alates tsensee-

ris Tallinnas trükitavat ja ka sinna sisse veetavat kirjandust Eestimaa *Comissarius fisci* Reinhold v. Richter, kes 1799 kinnitati ametlikult tsensoriks.¹²⁰ Faktiliselt allus Richter kõiges Riia tsensuuriametile, kellel oli õigus kontrollida raamatute trükkimist ja sissevedu kõigis Balti kubermangudes. Kogu välismaine kirjandus, mis saabus läbi Tallinna, Miitavi ja Palanga sadama, tuli kontrollimiseks saata Riia tsensuuriametile. Riia tsensuuri tegevus Paul I valitsusajal on järjekordseks hiilgavaks näiteks, et kõrgesti haritud tsensorid võivad saada kultuurile palju ohtlikumaks kui Katariina II aegsed väheharitud politseinikud, kellele varem trükisõna jälgimine formaalselt allutatud oli. Nii Riia tsensuuriameti faktiline juht tsviiltensor Fjodor Tumanski kui ka "õpetatud" tsensor Pjotr Inohotsev olid õppinud Göttingeni ülikoolis, Riia tsensuuri sekretär ja hilisem Tallinna tsensor Johann von Bellingshausen sai tuntuks oma vene kirjanduse tõlgetega saksa keelde. Kuid sellest hoolimata ületas Riia tsensuur oma ranguselt isegi pealinna tsensuuri.¹²¹ Aastatel 1797–1799 keelustasid Moskva, Peterburi, Odessa ja Radziwillowi tsensorid kokku 87 raamatu sisseveo, ülipüüdlik Tumanski oma agentidega suutis seevastu ära keelata tervelt 552 teost.¹²² Hartknochi kuulus raamatukauplust õnnestus Tumanskil raamatusaadetiste kinnipidamisega sedavõrd ruineerida, et 1798. aasta kevadel oli suuri rahalisi kaotusi kandnud Hartknoch *jun* sunnitud oma raamatuäri Riias likvideerima ja Leipzigi üle kolima.¹²³

Raamatukauplejatele kõige ruineerivam ei olnud niivõrd välismaalt saabuva kirjanduse keelustamine (tsensuuri poolt kinnipeetud kirjanduse suhtarv ei olnudki esialgu nii suur), kui võrd tsensuuriametnike talumatu aeglus raamatupakkide läbivaatamisel, mis tegi Balti raamatukaupmeestele võimatuks igasuguse normaalse arveldamise neid Saksamaalt varustavate kolleegidega. Riia raamatukauplejatega samavõrra kannatasid selle all ka nende Tallinna ametivennad. 1797. aasta septembris oli Bornwasser sunnitud kaebama Tema Keiserliku Kõrguse Nõukogule, kellele tsensuuriasjad olid allutatud, et tema raamatud lebavad juba neli kuud Riia tsensuuriametis "ilma mingi

¹¹⁴ Johann Goldfriedrich, *Geschichte des Deutschen Buchhandels*. Bd.3, Leipzig, 1909, lk 416.

¹¹⁵ *Revalische Wöchentliche Nachrichten*, 1790, nr 6, 27, 37.

¹¹⁶ *Revalische Wöchentliche Nachrichten*, 1793, nr 31.

¹¹⁷ *Revalische Wöchentliche Nachrichten*, 1792, nr 26, 44.

¹¹⁸ *Revalische Wöchentliche Nachrichten*, 1793, nr 46.

¹¹⁹ Vt Indrek Jürjo, *Prantsuse revolutsiooni mõjust ja retseptioonist Baltimaadel*. – Akadeemia 1989, nr 4, lk 825–849.

¹²⁰ *Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs*, f.1, n.1, s.158, l.1, 1p.

¹²¹ Vt V. V. Sipovski, *Iz prošlogo ruskij cenzury*. – *Russkaja Starina*, 1899, tom 30, nr 4, lk 161–175, nr 5, lk 345–453; V. A. Somov, *Cenzura inostrannyh izdanij v Rige v konce XVIII v*. – *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1990, lk 53–58.

¹²² Gary Marker, *Publishing...*, lk 231.

¹²³ M. Lācis, *Baltijas ievērojamākas izdevniecība XVIII gs*. – *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1974, nr 8, lk 87.

otsuseta". Bornwasser taotles, et Riiga välismaalt saabuva raamatulaviini selekteerimisega ülihõivatud tsensorid lubaksid ilma kontrollita läbi "tavalised raamatud": piiblid, katekismused, grammatikad, leksikonid jms.¹²⁴

Venemaa tsensuuripoliitikat mõistis teravalt hukka liberaalne Saksamaa ajakiri *Allgemeiner Litterarischer Anzeiger*, mis avas oma veerud kriitilisteks sõnavõttudeks paljudele Peterburi ja Balti kirjasaatjatele, kes mõistatavatel põhjustel eelistasid jääda anonüümseks.¹²⁵ Artiklite peatähelepanu on pööratud Peterburile ja Riiale, kuid mõnikord kirjeldatakse seal ka Tallinna olusid. 1799. aasta jaanuaris koostatud kirjas mainitakse kedagi von B-d, kes tõi reisilt kaasa hulga kunstiraamatuid, mis aga kõik Tallinna tollis kinni peeti. Kaebuste peale nõustus tolliametnik vaid raamatud läbivaatuseks edasi Riiga saatma, kus neil kirjasaatja hinnangul sellel sajandil enam vabanemislootust ei ole. Ainult Saksamaa vabameelse ajakirjas oli Liivimaa kirjasaatjal võimalik nii teravas toonis mõtteid avaldada. Ta ründab isiklikult monarhi ja igatseb taga tema eelkäija Katariina II "kuldajastut".¹²⁶ Paul I tsensuuripoliitika meelevaldsus ja absurdus kutsub kirjasaatjas juba esile valgustusajastule üldiselt mitteomaseid venevastaseid meeleolusid ja pimedusse vajuva Venemaa vastandamist vabale ja valgustatud Saksamaale. Tundmatu liivimaalane, kes toonitab, et kõik Riia tsensorid on venelased, jätab justkui sümboolselt Saksamaaga hüvasti: "Elage hästi, te head Saksa mehed, kes te meile senini olete vaimutoitu andnud. Jätkake oma vabade kaasmaalaste õpetamist ja meelelahutamist ja tundke kaasa maale Põhjas, kuhu teie valgus ja teie soojus tulevikus enam ulatuma ei pea!"¹²⁷

Tsensuuripoliitika jätkuva jäigastumisega halvenes ka Tallinna raamatukauplejate olukord. 22. jaanuaril 1798 jõudis Tallinna Riia tsensuurist lähetatud nimekiri, kus on loetletud 142 keelatud teost või autorit.¹²⁸ Tallinna viis raamatutega kaubitsejat (Bornwasser, Dienes, Berggren, Boldt *sen* ja *jun*) pidi andma allkirja nimekirjaga tutvumise kohta. Sellesse nimekirja olid võetud raamatud Prantsuse revolutsiooni kohta ja üldse Prantsusmaal

revolutsiooni ajal ilmunud raamatud, Wielandi ja Diderot' kõik teosed, Thomas Paine'i kaks teost, Goethe "Wilhelm Meister", välismaal Venemaa kohta ilmunud raamatud ning mingitel, arvatavasti moraalsetel kaalutlustel ka rüütli- ja vaimulood. Kümme päeva hiljem saabus uus korraldus Voltaire'i teoste sissetoomise keelu kohta, veel kahe nädala pärast kohustati raamatukauplejaid tsensorile esitama oma raamatulao katalooge.¹²⁹ 6. aprillil 1799 saab Eestimaa tsiviilkuberner Riias korralduse kontrollida, kas raamatukauplustes ja -kogudes ei leidu keelatud kirjandust.¹³⁰ Tabamise korral tuleb keelatud kirjandus konfiskeerida ka eraisikutelt ja sundida neid selle päritolu kohta aru andma. Eesti elanike õnneks tehti raamatukogude ülevaatamine ülesandeks haritud ja liberaalselt häälestatud toomkiriku ülempastorile Philipp Christian Moierile, kes, nagu kinnitab keegi "reisiv liivimaalane", käis kontrollimise ettekäändel majast-majja ja hoiatas teisi literaate keelatud kirjanduse osas ega konfiskeerinud ühtki raamatut.¹³¹

Aasta pärast, 23. mail 1800 saabub Eestimaa politseivalitsustele Liivimaa tsiviilkuberner korraldus raamatukaupluste ja laenu raamatukogude keelustamise ja kinnipitsemise kohta.¹³² Nüüd oli raamatukaubandus pea täielikult seiskunud, sest sama aasta aprillil oli Paul I keelanud välismaalt Venemaale igasuguse kirjanduse sisseveo. Tegelikult jäi väike osa raamatuist siiski pitseerimata: Dienesil

¹²⁴ V. A. Somov. *Cenzura...*, lk 55, 57–58.

¹²⁵ Ajakirja toimetuse juhatab Venemaa tsensuurilolusid kirjeldava artiklitesarja sisse järgneva märkusega: "Venemaa praeguse kurva olukorra juures, mis Saksamaa jaoks näib kirjanduslikus mõttes täielikult *terra clausaks* muutuvat, edastame me seda meelsamini ülalloodud huvitavaid väljavõtteid meie erinevate Peterburi korrespondentide kirjadest...". *Allgemeiner Litterarischer Anzeiger*, 1798, vg.1321–1322.

¹²⁶ *Allgemeiner Litterarischer Anzeiger*, 1799, vg. 548.

¹²⁷ Samas, vg. 549.

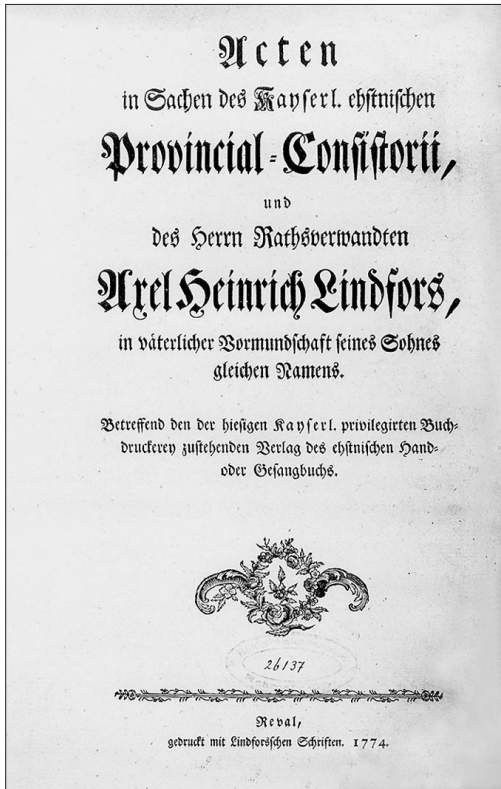
¹²⁸ TLA, f 230, n 11, s 965, l 2–5.

¹²⁹ Samas, l.7, 9.

¹³⁰ EAA, f 29, n 7, s 21, l 1, 1p.

¹³¹ *Allgemeiner Litterarischer Anzeiger*, 1799, vg.1689.

¹³² EAA, f 29, n 7, s 21, l 21, 21p.

Trükkal Lindforsi Eestimaa konsistooriumiga peetud kohtuasja materjalid

789 teosest 105. Boldt seenioril 486 teosest 82. Vabaks jäeti peamiselt antiikkirjandust, kooli- ja usulist kirjandust ning valdav osa eestikeelsest kirjandusest.

Selline troostitu olukord Eestimaa kultuurielus ei kestnud siiski kaua, sest 1801. aasta märtsis tapeti Paul I vandenõulaste poolt ja troonile tõusnud noor keiser Aleksander I kuulutas juba oma manifestis tagasipöördumisest Katariina II liberaalse kultuuripoliitika juurde. Tallinnas taastusid peagi endised kultuurikontaktid Saksamaaga ja suhteliselt häirimatu raamatuelu. Peaaegu diametraalselt muutub ka Allgemeiner Litterarischer Anzeigeri Balti korrespondentide toon. Ajakirja Tallinna kirjasaatja maalib lugejatele oma kirjas 3. oktoobril 1801 vägagi lootusrikka pildi raamatukaubanduse ja lugemisseltside taas elustumisest ning peatselt Saksamaalt saabuma hakkavast tsenseerimata ajakirjandus-

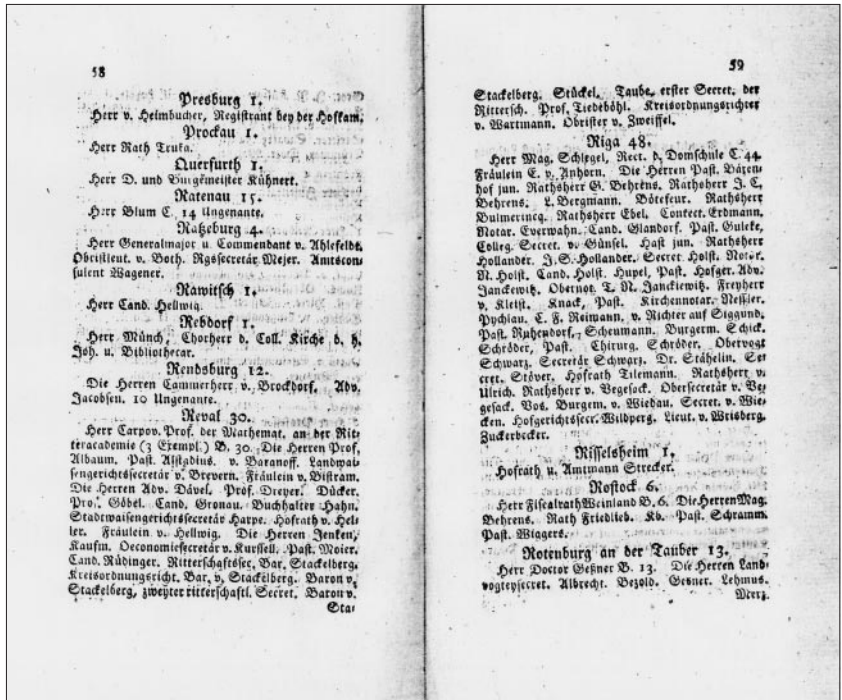
voost: "Raamatukaubanduse ja tsensuuri osas tuntakse end siin praegu vähem piiratuna, kui see veel 6 kuu eest oli. Paljusid maal hulk aastaid tegutsenud, aga viimased 3 aastat rahus ja vaikuses olnud lugemisselts avatakse ja käivitatakse nüüd jälle uuesti; ka on juba siinse Bornwasseri raamatukaupluse kaudu tehtud teistest Leipzigi raamatukauplustest suuri tellimusi. (—) varsti, varsti saab ka Allgemeine Literatur-Zeitungit uuesti kastreerimatult lugeda."¹³³ 1803. aasta Bornwasseri raamatukaupluse kataloogist võib jälle leida teoseid revolutsioonilise Prantsusmaa kohta, millele on nüüd lisandunud mitu raamatut Napoléon Bonaparte'ist. See on kindel märk tsensuuriolude tunduvalt lõdvenemisest. Kuid kaasaegsetele jäi esialgu märkamata, et Aleksander I valitsusajal institutsionaliseerus tsensuur Venemaal lõplikult ja selle rangem või liberaalsem rakendamine sõltus edaspidi juba poliitilisest situatsioonist ja valitseja isiklikest hoiakutest.

19. sajandi algukümnenditel jätkas Bornwasser oma tegevust raamatukaupmehena ja üldiselt Tallinna raamatukaubanduses suuremaid muudatusi ei toimu. Uus tõus Tallinna baltisaksa raamatukaubanduses ja kirjastustegevuses leiab aset Georg Arnold Eggersi raamatukaupluse asutamisega 1820. aastal, mille 1835. aastal võtsid üle Franz Ferdinand Kluge ja Carl Constantin Ströhm, kes viisid raamatufirma kvalitatiivselt uuele tasemele.¹³⁴ Sajandi teisel poolel hakkab muutuma ka kogu üldsituatsioon Tallinna raamatukaubanduses, sest kiiresti laieneb eesti raamatu turg ja esile tõusevad juba eestlastest raamatukaupmehed, kirjastajad ja trükkalid. **T**

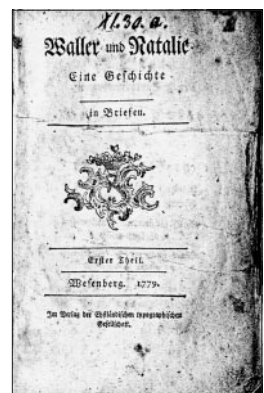
¹³³ Allgemeiner Litterarischer Anzeiger, 1801, vg.1577–1578.

¹³⁴ Vt E. Aule, Kluge ja Ströhmi raamatukaupluse ajaloost. – Keel ja Kirjandus 1970, lk 41–44, 163–169.

Klopstocki raamatu
 "Die deutsche
 Gelehrtenrepublik"
 (Hamburg, 1774)
 ettetellijate nimekiri
 Tallinnast ja Riias

Albrechti kirjastuse
 asukoha muutusi
 illustreerivad ilmekalt
 "Waller und Natalie"
 eri köidete tiitelheld

Kotzebue kuukirja "Für Geist und Herz" üheks
 kirjastajaks oli Glehni raamatukauplus